

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Een **KLASSIEKE** **ILLUSIE** in Friesland

2
2026

FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAR

4 | Een klassiek paviljoen

De Schilderijenzaal in wat nu Museum Martena is, was een onsamenhangend geheel geworden. Dit is nu verholpen.

FOTO RCE, PETER TIMMER

8 | Tradities in de knel

De Indonesische stad Tanjung Pinang barst van de tradities. Zal de plaats zijn bijzondere immateriële erfgoed kunnen behouden?

FOTO RCE

12 | Met de nazi's mee

Sinds de Tweede Wereldoorlog beheert het Rijk kunst die de Duitsers meegenomen hadden. Een ultieme poging om nabestaanden te vinden.

FOTO RCE, JOS STOVER

22 | Opgraven of niet

Het is voor archeologische resten vaak beter om ze onder de grond te laten rusten. Hoe is dat de laatste jaren gegaan?

Erfgoeds

Kwikluiertjes. Een licht en lief woordje, waar materiaaltechnisch onderzoek achter schuilgaat. Bij het lezen van dit Tijdschrift bleef mijn oog haken achter dit bijzondere woord. De wereld van het culturele erfgoed is rijk, gelaagd en soms wonderlijk precies en merkwaardig in zijn taal. Als je je er niet in verdiept, sluit je jezelf stilletjes buiten, omdat er veel onbegrijpelijk wordt. Als je je er wel in verdiept, raak je langzaam ingewijd. En voor je het weet, spreek je erfgoeds. Het erfgoedvak kent zo veel termen die nieuwsgierig maken en uitnodigen tot verder kijken.

Wat te denken van het hanenvoet-patroon van textiel uit de bronstijd, waarin vorm en symboliek samenkomen? Een nachthuis voor een kompas roept beelden op van zorg en bescherming en van koers houden, terwijl manilla's als betaalmiddel in wereldwijde handelsnetwerken ons confronteren met de donkere kant van de geschiedenis. De pomander die geschilderd is op een lat verborgen in een kerkbank: zou iemand in deze tijd nog een pomander dragen? De kerkbank zelf draagt het wapen van de heerlijkheid met een droogscheidersschaar als symbool. In dit Tijdschrift vinden we ze terug. We lezen dat we in het landschap raat-akkers herkennen, terwijl portasanta kwabornamenten in een regentenkamer de weelde en de esthetiek van een tijdperk weerspiegelen. En drakenbootraces en Gurindam 12-poëzie als immaterieel erfgoed laten zien hoe tradities blijven voortbestaan als gemeenschappen ze koesteren en vernieuwen.

We zijn ons er ook meer van bewust dat woorden ertoe doen. Sommige woorden hebben voor de een geen lading en liggen bij de ander gevoelig of hebben in de loop van de tijd een andere betekenis gekregen. Erfgoed is tijdloos, terwijl ons woordgebruik verandert als een logisch gevolg van veranderingen in de samenleving. Sommige woorden wil je koesteren, zoals kwikluiertjes. Met het gebruiken, verzamelen en duiden van dergelijke woorden brengen we kennis over en houden we ook een taal levend die verbonden is met ons erfgoed.

Susan Lammers, algemeen directeur

VERDER IN DIT NUMMER

- 3 | In Kort Bestek
- 10 | Kunst Zoekt Plek
- 11 | Erfgoed op Saba en Sint Eustatius
- 15 | Aangenaam Kennis Te Maken
- 16 | De verborgen pomander
- 18 | Kijk!
- 20 | Profiel voor de toekomst
- 25 | Drie Dingen
- 26 | Kruseman cadeau
- 28 | De oceaan komt eraan
- 31 | Het Monster
- 32 | Een unieke schouw in Amsterdam
- 34 | Publicaties
- 36 | Voor & Na

Foto voorzijde De Schilderijenzaal uit 1701 in Museum Martena in Franeker is uitvoerig gerestaureerd en gereconstrueerd. Zie pagina 4
FOTO RCE, WOUTER VAN DER SAR

FOTO RCE, BAS KUIJERS

ZOMERSE KUNST

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft maar liefst tien kunstwerken met een zomers tintje uitgeleend aan het Stedsmuseum Harderwijk. De tentoonstelling *Zomerse streken II* laat de visie van Nederlandse figuratieve schilders op de zomer zien. Dat gebeurt in meer dan vijftig kunstwerken die gemaakt zijn tussen 1950 en nu.

Het schilderij 'Zwemmen' van Ferdinand Erfmann

Tussen Zuid-Europese steden, Nederlandse kusten, zonovergoten landschappen en volle terrassen is van de Rijksdienst werk te zien van onder anderen Ferdinand Erfmann, Herman Berserik en Jan Snoeck. De tentoonstelling loopt tot en met 20 september. Zie www.stedsmuseum-harderwijk.nl.

Opname van de podcast op Kasteel Staverden bij Ermelo

PRATEN OVER DUURZAAMHEID

Hoe maak je duurzame keuzes bij een restauratie? Welke rol kunnen gemeenten spelen bij het isoleren van oude huizen? Hoe werk je samen met gespecialiseerde restauratie-aannemers? In de vierdelige podcast-reeks *Duurzaamheid & innovatie bij monumenten* praten experts over praktijkervaringen en toekomstgerichte oplossingen op het gebied van het verduurzamen van monumenten. De reeks, te beluisteren via Spotify, is mede mogelijk gemaakt door de financiële en inhoudelijke bijdrage van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en ontwikkeld door het Gelders Restauratie Centrum.

LAURA MOLIJN WINT SCRIPTIEPRIJS

Student Laura Molijn is de winnaar van de Dr. Rudi Ekkart Scriptieprijs. Dit is een aanmoedigingsprijs van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed voor onderzoekstalent op het gebied van cultuuroederen en de Tweede Wereldoorlog. Molijn krijgt 3.000 euro voor een ontwikkeltraject naar keuze. Zij onderzocht de hulpactie 'Amsterdam helpt Arnhem', die het Amsterdamse gemeentebestuur in juli 1945 opzette. Haar scriptie toont aan hoe solidariteit en morele complexiteit destijds nauw met elkaar verweven waren. Voorheen stond de prijs bekend als Scriptieprijs Cultuuroederen WOII. Dit jaar is hij omgedoopt tot de Dr. Rudi Ekkart Scriptieprijs, vanwege Ekkarts grote verdienste in dit vakgebied.

Laura Molijn

NIEUW PLATFORM IN SURINAME

Surinaamse museum-medewerkers gaan onderling meer kennis en ervaring uitwisselen. Daarvoor hebben ze onlangs het Platform Erfgoed, Cultuur en Collecties Suriname opgericht. Dit is gebeurd naar aanleiding van een advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het idee ontstond bij deelnemers aan een trainingenreeks. De Rijksdienst blijft samenwerken met de Nationale Museumcommissie Suriname en nu ook het Platform aan de opbouw van de kundigheid van de Surinaamse museumsector. In het land staan onder meer het Boomhutmuseum, het Rumhuis, het Koto Museum, Villa Zapakara, Museum Bakkie en het Diitabiki Museum Fositen Gudu.

SUBSIDIE VOOR GROTE RESTAURATIES

Op 1 september stelt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed een nieuwe subsidieregeling open. Deze is bedoeld voor grote restauraties van rijksmonumenten die niet in de categorie 'woonhuis' passen. Denk hierbij aan buitenplaatsen, forten en kastelen. Juist deze monumenten vielen tot nu toe vaak buiten de boot als het financiering betrof. Alleen restauraties met meer dan 2,5 miljoen euro aan subsidiabele kosten komen voor de ondersteuning in aanmerking. Voor de regeling is 45 miljoen euro beschikbaar. Het budget wordt in twee rondes verdeeld, een in het najaar van 2026 en een in het najaar van 2027. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

PROEF IN CARAÏBISCH NEDERLAND

Eigenaren van monumenten in Caraïbisch Nederland hebben te maken met hoge onderhoudskosten. Dit komt door schaarheid aan specialistische bouwmaterialen en het transport daarvan naar een eiland. De behoefte aan subsidie op Bonaire, Sint Eustatius en Saba is dus groot. Daarom krijgt Caraïbisch Nederland op proef een financiële regeling om monumentale huizen in stand te houden. Van 1 tot en met 30 september kunnen particuliere eigenaren bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed subsidie aanvragen om hun monument te restaureren of te onderhouden. De regeling heeft een eenmalig budget van 1,1 miljoen dollar. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl.

Een huis uit ongeveer 1840 op Saba

WERKEN AAN WEERBAARHEID

De risico's en dreigingen voor cultureel erfgoed nemen toe. Denk aan wateroverlast, brand, cyberaanvallen en verstoringen van cruciale voorzieningen zoals stroom of internet. Collectiebeherende instellingen als musea krijgen daar steeds vaker mee te maken. Daarom hebben de Museumvereniging en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nu twee hulpmiddelen gemaakt die de instellingen ondersteunen bij hun voorbereiding hierop. Een wegwijzer

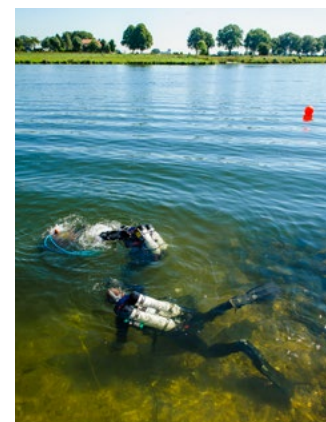

Een door aarde en water beschadigde prent wordt gereinigd en verpakt

helpt om risico's te bespreken, scenario's door te nemen en tot actie over te gaan. En een selectiekader biedt houvast bij de vraag 'Wat willen we als eerste in veiligheid brengen?' Fysiek exemplaar en gratis download via www.cultureelerfgoed.nl.

6,8 MILJOEN VOOR MARITIEME ARCHEOLOGIE

De komende drie jaar versterkt het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap de maritieme archeologie met 6,8 miljoen euro. Momenteel werkt de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed aan een plan om het geld zo te investeren dat het een zo groot mogelijk effect heeft. Samen met andere organisaties verdiept de Rijksdienst zich onder meer in toekomstbestendig en goed uitvoerbaar onderzoek. Het beheer en behoud van cultureel erfgoed onder water is uitdagend, omdat dit veel kostbare specialistische capaciteit, kennis en voorzieningen vraagt, die slechts beperkt aanwezig zijn. Bovendien gaat het om vele vindplaatsen van onder meer scheepswrakken. ☒

Specialisten onderzoeken de resten van een Romeinse kade in de Maas

Zaal Museum Martena terug naar 1701

Een klassiek paviljoen in Franeker

De Schilderijenzaal in Museum Martena is bijna geheel gerestaureerd en gereconstrueerd. Nu wekt het vertrek weer de illusie van een antiek paviljoen met idyllisch uitzicht rondom

Ruim driehonderd jaar geleden liet een schatrijke burgemeester uit Franeker thuis een indrukwekkende ontvangstzaal inrichten. Hier was het alsof je in de oudheid vanuit een paviljoen rondom over een arcadisch landschap keek. Die Schilderijenzaal in wat nu Museum Martena is, was een onsamenvattend geheel geworden. Dit is nu verholpen.

MARGRIET VAN EIKEMA HOMMES, ROOS KEPPLER & JOHANNEKE VERHAVE

FOTO'S RCE, WOUTER VAN DER SAR

De wanden hebben een betimmering met in verdiepte sponningen schilderijen op doek

In Museum Martena in Franeker nadert een bijzondere restauratie haar voltooiing. Daar heeft de Schilderijenzaal op de bel-etage een ware metamorfose ondergaan. De beschilderde doeken uit de achttiende eeuw op de wanden en het plafond zijn hersteld, maar het spectaculairst is de verandering van de betimmering. Deze was lange tijd wit geschilderd en heeft nu zijn bruine illusionistische schildering teruggekregen. Aan de reconstructie ging uitgebreid onderzoek vooraf door onder meer de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De praktische vertaling van onderzoeksresultaten naar reconstructie bleek een complex proces, dat de inzet vroeg van tal van specialisten.

Het historische museum van de Friese stad Franeker is sinds 2006 gehuisvest in het rijksmonumentale Martenahuis, een pand met een bewogen geschiedenis. Het is genoemd naar de bouwheer, de edelman Hessel van Martena, die het rond 1500 bouwde als stins, een versterkt stenen huis. In 1694 kocht de zeer vermogende burgemeester Suffridus Westerhuis het 'heerlijke adellijke gebouw' en transformeerde het tot een representatief herenhuis. Volgens de toenmalige architectuurinzichten kreeg het een nieuwe indeling, met een centrale voordeur op de bel-etage en een ruime entreehal. Meteen rechts daarvan kwam een imposant ontvangstvertrek van ruim zeven meter in het vierkant, de huidige Schilderijenzaal.

Jupiter en Callisto

De wanden van het vertrek hebben een vlakke grenenhouten betimmering met in verdiepte sponningen schilderijen op doek. Zes grote arcadische landschappen, drie brede en drie smalle, zijn boven een lambrisering geplaatst. En in die lambrisering zitten negen doeken met een trompe-l'oeil geschilderd verdiept paneel met ornamenten. Boven de toegangsdeur prijkt een scène met Jupiter en de nimf Callisto. Onder de middeleeuwse balken

is een vakkenplafond bevestigd, met ook daarin schilderijen op doek, waarvan de middelste een natuurstenen koepelgewelf toont boven een zwarte balustrade met tuinvazen. Zulke rondom beschilderde vertrekken waren in Westerhuis' tijd populair en werden 'geschilderde kamers' of 'kamers in het rond' genoemd.

Na het echtpaar Westerhuis is de kamer verschillende malen sterk aangepast. Een ingrijpende verbouwing vond rond 1835 plaats. Omdat de bewoners de zaal lichter wilden maken lieten ze betimmering lichtgrijs schilderen en de hele raamwand vervangen door een wand met grotere vensters. Ook is toen de brede en platte schouw verruild voor een eigentijds exemplaar. Daarvan bleef de fraai gestuukte schouwboezem in empirestijl bewaard, met bijbehorende decoratieve friezen aan weerszijden. Rond 1900 was het Martenahuis in gebruik als stadhuis. Toen is de huidige witmarmere neorococo schoorsteenmantel geplaatst en is de betimmering wit geschilderd. Ook zijn indertijd de acht buitenste plafonddoeken vervangen door moderne okergele doeken met een donkergroene rand. En bij een grootscheepse renovatie in de jaren zeventig kreeg de gevel een middeleeuwse uitstraling. Daartoe zijn de vensteropeningen weer verkleind en voorzien van natuurstenen kruisvensters.

Een allegaartje

Dit was de situatie van de Schilderijenzaal toen het museum zich in het Martenahuis vestigde. Door de opeenstapeling van ingrepen oogde de kamer onsaamenhangend. Het was een allegaartje van onderdelen uit verschillende perioden zonder onderlinge relatie. Zo oogde de witgeschilderde vlakke betimmering modern en staken de schilderijdoeken hier als donkere vlakken tegen af. Bovendien hadden de doeken storende deformaties en waren ze bedekt met vergeelde vernis en verkleurde retouches. Hun restauratie was noodzakelijk. Maar dit alleen zou »

Het Martenahuis in Franeker is rond 1500 als versterkte adellijke woning gebouwd

Voor het herstel oogde het vertrek als een samenraapsel zonder onderlinge relatie

» het gebrek aan samenhang niet oplossen. Het was nodig een betere balans tot stand te brengen tussen de oorspronkelijke en latere onderdelen. Dit vroeg om meer kennis over het ontstaan en de originele verschijning van het vertrek.

Vijftien jaar geleden kon, mede vanuit de Rijksdienst, diepgaand onderzoek naar de kamer plaatsvinden dankzij een subsidie van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. De schilderijdoeken en het hout- en stucwerk werden onderzocht met natuurwetenschappelijke technieken en er werd archief- en kunsthistorisch onderzoek uitgevoerd. Uitgebreid kleuronderzoek van de betimmering toonde dat onder het pakket witte verf de oorspronkelijke afwerking vrijwel overal bewaard was gebleven. Naarmate de vrijlegvensters groter werden kwam er een spectaculaire schildering in bruintinten van antieke architectuur in zicht, met Ionische pilasters. Onder de landschappen was een buiklijst geschilderd. De illusionistische architectuurschildering op de betimmering creëerde zo samen met de schilderijen op doek één groot decor. Daarin waande je je in een antiek paviljoen, te midden van een arcadisch landschap met een koepelgewelf boven het hoofd.

Daniel Marot

De vormentaal in de kamer is duidelijk schatplichtig aan Daniel Marot. Deze Franse architect-ontwerper oefende na zijn komst in Nederland in 1685 grote invloed uit op de interieurkunst. Dit was mede te danken aan prentenreeksen die hij van zijn ontwerpen uitgaf. Treffend is de gelijkenis tussen die prenten en de Franeker ontvangstzaal. De prenten tonen betimmeringen met Ionische pilasters en lambriseringsvakken met rolwerk en plafondschilderingen met koepelgewelven, balustraden en

tuinvazen, al dan niet in vakkenplafonds. Die illusionistische koepelgewelven blijken op de prenten steeds omgeven door ornamentale voorstellingen. Vermoedelijk hadden ook de buitenste plafondvakken in de Schilderijenzaal een dergelijke decoratie. Overigens vormden ook prenten van andere kunstenaars een inspiratiebron. Twee landschappen blijken gekopieerd naar Adriaen van der Kabel en Abraham Genoels, en het bovendeurstuk naar Hendrick Goltzius.

In het Martenahuis zijn alle Marot-motieven ontleend aan diens ontwerpen waarvan de prenten voor 1703 zijn verschenen. Dit doet vermoeden dat de kamer voor die datum tot stand is gekomen. Marots vormentaal was toen nog alleen te vinden in de residenties van stadhouder Willem III en diens intimi en in een paar bestuurlijke gebouwen. Pas toen Marot in 1709 startte met de verbouwing van het Leeuwarder stadhouderlijk hof werd zijn stijl in Friesland breder nagevolgd. Een archiefvondst van een brief uit 1701 bevestigt de vroege datering van de Schilderijenzaal, want daarin staat dat Westerhuis toen op het punt stond zijn huis te verbouwen. De kamer is daarmee een van de vroegste voorbeelden van een Marot-interieur in een burgerwoning. Met zijn ontvangstvertrek in de nieuwste mode presenteerde Westerhuis zich als gezagsdrager van het hoogste niveau.

Opvallende stijlverschillen

Bij grote opdrachten was het toen gebruikelijk dat meerdere schilders samenwerkten. Ook in het Franeker vertrek is dit het geval. Opvallende stijlverschillen tussen de brede en smalle landschappen tonen dat ze door verschillende schilders zijn gemaakt, terwijl een derde hand in het boven-

deurstuk is te herkennen. De maker van de smalle landschappen kon worden geïdentificeerd: de Utrechtse vakman Jan van Bunnik. Hij werkte ook voor Willem III en was bevriend met Genoels en Van der Kabel. Al deze nieuwe inzichten laten zien dat de cultuurhistorische waarde van de kamer veel hoger is dan eerder gedacht. Hierdoor ontstond bij Museum Martena de wens om hem zo veel mogelijk terug te brengen naar de afwerking en uitstraling van 1701. Dit werd ondergebracht bij een team onder leiding van een restaurator historische binnenruimten, een schilderijenrestaurator en een meesterschilder. In het voorjaar van 2020 ging het herstel van start.

Een prent van Daniel Marot met een plafondontwerp dat sterk op het Franeker plafond lijkt

Meesterschilder Jilt Heidstra zet de puntjes op de i

De beschilderde doeken werden ontdaan van vergeelde vernissen en verkleurde retouches. Het bleek financieel niet haalbaar om bij alle lambriseringsdoeken de overschildering op de rand volledig te verwijderen. Dit is alleen bij één doek gedaan. Bij de andere is alleen een smal randje met de originele licht- en schaduwwerking vrijgelegd. Verder is de originele groengrijze afwerking gereconstrueerd op de overschildering. De acht rond 1900 geplaatste doeken in de buitenste plafondvakken bleken in slechte staat. Deze zijn nu vervangen door nieuwe doeken in een neutrale kleur met een iets lichtere rand, als verwijzing naar Marots plafondontwerpen. Gekozen

is voor een relatief donkere kleurstelling, zodat het centrale koepelgewelf als een lichte opening naar buiten werkt.

Flink geschuurd

Het bleek eveneens te kostbaar om bij de betimmering overal de originele bruine trompe-l'oeilvoorstelling bloot te leggen. Daarbij is deze schildering erg beschadigd, omdat de verf ooit flink is geschuurd. Daarom is het latere verfpakket gehandhaafd en hierop is de oorspronkelijke architectuurschildering zo natuurgetrouw mogelijk gereconstrueerd. Ook de balken van het vakkenplafond bleken van een vlot geschilderde illusionistische vakindeling voorzien geweest te zijn. Voor de exacte vorm van de pilasters, kapitelen, basementen en andere onderdelen trok meesterschilder Jilt Heidstra alle vrij gelegde onderdelen over en maakte hij op basis hiervan sjablonen. Bovendien ging hij te rade bij de toenmalige architectuurtraktaten. Nadat van alle onderdelen de exacte vorm was bepaald moesten deze met licht en schaduw worden gemodelleerd. Daarbij was het zaak de geschilderde lichtval goed af te stemmen op het daglicht in de kamer, omdat alleen dan het trompe-l'oeileffect goed werkt.

Ook was het bij de reconstructie belangrijk dat deze de kwaststreek, transparantie en glansgraad van de oorspronkelijke verf zou benaderen. Daartoe gebruikte de schilder de pigmentmengsels zoals die in de originele verf waren geïdentificeerd en hij werkte eveneens met lijnolie. Van belang was bovendien hoe de onderdelen uit de negentiende en twintigste eeuw het beste in de reconstructie konden worden geïntegreerd. Vooraf leek het logisch om het stucwerk op en naast de schouw wit te laten, omdat onderzoek had uitgewezen dat dit de oorspronkelijke kleur was. Maar toen de betimmering eenmaal bruin was geworden, bleek dit veel te hard. Het witte 'eiland' trok bij binnenkomst alle aandacht en deed

de landschappen en het plafonddoek donker lijken. Dat deed afbreuk aan de illusie van 'vensters naar buiten'. Het bleek nodig het stucwerk iets donkerder te schilderen. De schouwboezem is nu lichtgrijs en de friezen zijn een fractie donkerder.

Andere afwerking

Ook bij de raamwand die volledig is vervangen moesten keuzes worden gemaakt. Op basis van Marots prenten kon worden aangenomen dat op de oorspronkelijke wand de pilastergeleding had doorgelopen. Toch is ervoor gekozen deze niet te reconstrueren, maar om de wand een herkenbaar andere afwerking te geven. En wat betreft de houten vloer lag de kleurkeuze open, omdat hier geen sporen van de afwerking uit 1701 zijn teruggevonden.

Het witte 'eiland' deed afbreuk aan de illusie van 'vensters naar buiten'

Hier waren de kleurinzichten en ervaring van de meesterschilder van grote waarde. Hij koos een paarsrood voor de vloer en voor de raamwand een combinatie van groen- met paarsgrijs. Deze kleuren komen niet in de originele afwerking voor, maar harmoniëren hier wel mee, zodat alle onderdelen nu visueel een geheel vormen. Al met al bleek het reconstrueren van de oorspronkelijke uitstraling van het vertrek een complex proces. Weliswaar baseerden de restauratoren en de schilder zich waar mogelijk op onderzoeksgegevens, maar subjectieve keuzes bleken niet te vermijden. De huidige kamer blijft daarmee ook een interpretatie.

De werkzaamheden in de Schilderijenzaal zijn nu vrijwel afgerond. Als het zover is, zal de restauratie van de doeken en de reconstructie op de architectuuronderdelen zes jaar in beslag hebben genomen. Al die tijd was het vertrek naast werkruimte ook museumzaal, waar bezoekers een kijkje in konden nemen. Dat het lang heeft geduurd komt door onvoorziene omstandigheden en de complexiteit van de 'kamer in het rond'. Maar de lengte van het proces had een onverwacht positief effect, omdat er meer tijd was om stapsgewijs bij elke keuze de voors en tegens te wegen. Voor alle betrokkenen is dit een belangrijke les voor hun toekomstige restauraties. Bij ingewikkelde reconstructies van historische interieurs moet je ruim de tijd nemen. ■

Margriet van Eikema Hommes, specialist schilderkunst zeventiende en achttiende eeuw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte met Annemieke Heuft, Ruth Jongsma, Ige Verslype en anderen dit onderzoek, en Roos Keppler, zelfstandig onderzoeker en restaurator, en Johanneke Verhave, zelfstandig restaurator, hadden de leiding over deze restauratie, m.van.eikema.hommes@cultureelerfgoed.nl, roos@rooskeppler.com & jhverhave@hotmail.com.

Omdat de schouw te licht afstak tegen de schilderijen is hij nu lichtgrijs geschilderd

Het immateriële erfgoed van Tanjung Pinang

Tradities in de knel

De historische drakenbootrace, Gurindam 12-poëzie en de Zapin-dans. De Indonesische stad Tanjung Pinang barst van de tradities. Maar economische ontwikkeling en modernisering rukken op. Zal de plaats zijn bijzondere immateriële erfgoed kunnen behouden? Studenten geven advies hoe dat het beste kan gebeuren. PETER TIMMER & JEROEN ZOMER

Indonesië maakt een grote economische groei door. De stad Tanjung Pinang ligt wat dat betreft op een strategisch gunstige locatie. Van oudsher vormt deze regio een kruispunt van maritieme handelswegen tussen oost en west. Dit komt ook tot uiting in het culturele erfgoed van de stad, dat bestaat uit een fascinerende mengeling van Maleise, Boeginese, Chinese en Nederlandse invloeden. De Chinese wijk ligt in de oude binnen-

stad en is bezaaid met kleine huisheiligdommen, grote tempels en verschillende moskeeën.

Zuidelijker zijn er veel sporen terug te vinden uit de Nederlandse tijd. Zoals scholen, koloniale huizen, een kerkhof, kerken en een restant van Fort Prins Hendrik. Vanaf deze hoger gelegen plek zie je duidelijk het bij Tanjung Pinang horende eiland Penyengat liggen, met zijn karakteristieke gebouwen in het typisch Maleise geel en groen. Dit eiland was ooit de hoofdplaats van een sultanaat en een intellectueel centrum van de Maleise cultuur. Naast het indrukwekkende stedelijke landschap beschikt Tanjung Pinang over even indrukwekkend immaterieel erfgoed.

Een overzicht

Van dit erfgoed is nu een overzicht gemaakt door een groep studenten uit verschillende delen van Indonesië, samen met docenten van de universiteit van de stad, de Maritieme Universiteit van Raja Ali Haji. Dit gebeurde in een workshop van deze universiteit. De deelnemers maakten gebruik van een methode die eerder is ontwikkeld door de Universiteit van Indonesië, de Universiteit Trisakti, de Bogor Landbouwuniversiteit, het Nederlandse adviesbureau Heritage hands-on, het Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De methode richt zich op het inventariseren van culturele tradities en gebruiken of verhalen die verbonden zijn aan bepaalde plekken en gemeenschappen in de stad. De deelnemers gaan in gesprek met vertegenwoordigers of beoefenaars om de geschiedenis ervan te achterhalen en welke ontwikkelingen er van invloed op zijn. Functioneert het gebruik goed of is het in gevaar? Dit levert veel informatie op om te bepalen wat er nodig is om het te behouden.

Overvloed

Het onderzoeksgebied bestond uit twee door de universiteit uitgekozen locaties, de Chinese wijk en het eiland Penyengat. In deze

De workshop-deelnemers krijgen op het eiland Penyengat uitleg over de Zapin-dans. Samen bedenken ze hoe de oude gebruiken van Tanjung Pinang kunnen overleven

gebieden is een overvloed aan immaterieel erfgoed aanwezig. 's Ochtends bijvoorbeeld komt de Chinese wijk in traditionele koffiehuisen tot leven en de vroege ochtend is ook de beste tijd om de levendige markt te bezoeken. Rituelen en kleine offers aan de goden of voorouders, zoals brandende kaarsen en bloemen, bij de kleurrijke Chinese tempels en huisheiligheden dragen bij aan de bijzondere sfeer.

Andere voorbeelden zijn de winkels voor traditionele Chinese geneeskunde en de Teochew-opera, een eigen vorm van opera. En als hoogtepunt de drakenbootrace, een belangrijk festival dat bezoekers uit de hele regio trekt. Dit culturele evenement wordt jaarlijks in de haven van de Chinese wijk gehouden en is bedoeld als herinnering aan de dichter Qu Yuan, de vader van de Chinese poëzie. Inmiddels is de historische kanowedstrijd niet alleen een Chinees ritueel, maar verbindt hij ook de rest van de multiculturele bevolking van de stad.

De jeugd

De deelnemers aan de workshop kwamen tot de conclusie dat het op korte termijn noodzakelijk is om de gemeenschap en de jeugd nog meer bij het festival te betrekken. En om ook de oorsprong van de eeuwenoude traditie sterker naar voren te brengen door de gebruiken eromheen in ere te herstellen. Op lange termijn adviseren de deelnemers om de drakenbootrace door de gemeente als cultureel erfgoed te laten verankeren en om in te zetten op een status als immaterieel werelderfgoed.

In de achttiende en negentiende eeuw was Penyengat de hoofdplaats van het sultanaat Riau-Lingga. In 1911, onder druk van de Nederlandse koloniale overheersing, beval de sultan als daad van verzet de vernietiging van het paleis en andere gebouwen. De ruïnes liggen er nog steeds. Maar de afstammelingen van de koninklijke lijn wonen nog altijd op het eiland en proberen het rijke erfgoed te behouden. Gurindam 12 als een lokale versie van

.....
De deelnemers bedachten leerwerkruimtes om nieuwe generaties op te leiden

een Maleise dichtvorm, traditionele Maleise gerechten en kleding, manuscripten in het Jawi-schrift en de oude Zapin-dans zijn daar enkele voorbeelden van. Het eiland is een toeristische trekpleister. Tegelijkertijd staat het immateriële erfgoed er onder druk, omdat jonge mensen 'liever op sociale media zitten', aldus een dichter die als een van de laatste Gurindam 12 beheerst.

Het tij

Onder begeleiding van de Rijksdienst en de andere partners bedachten de deelnemers aan de workshop hoe het tij voor Penyengat te keren valt. Zoals leerwerkruimtes die tradities levendig houden door nieuwe generaties op te leiden in het uitoefenen ervan en als bezoekerscentra extra inkomsten genereren. Een slim idee. Dat vonden ook de vertegenwoordigers van de overheid en andere instanties die de eindpresentatie bijwoonden. De intentie werd uitgesproken om verschillende voorstellen verder op te pakken.

Het is interessant om te zien dat in Tanjung Pinang het materiële en het immateriële erfgoed onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. In Indonesië wordt die verbondenheid als vanzelfsprekend beschouwd, maar in Nederland zijn het vaak gescheiden werelden. Dat geeft stof tot nadenken. Reden ook waarom de Rijksdienst hierbij betrokken is, want de organisatie leert ervan. In Tanjung Pinang draait het om gemeenschapszin, lokale familiebedrijven en kleinschaligheid, die de tradities puur houden. Dit gaat vanwege modernisering ongetwijfeld veranderen. Hopelijk draagt de uitkomst van de workshop bij aan aanpassingen zonder de karakteristieke eigenheid te verliezen. ✘

Peter Timmer, adviseur erfgoed en ruimte, en Jeroen Zomer, specialist landschapsgeschiedenis, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, organiseerden deze workshop, p.timmer@cultureelerfgoed.nl & j.zomer@cultureelerfgoed.nl.

Een kleine offerplaats in de Chinese wijk van Tanjung Pinang is voor rituelen in gebruik

Een van de laatste dichters die Gurindam 12 beheersen licht deze dichtvorm toe

Wie wil dit kompas lenen?

Al twaalf jaar raakt dit kompas zoetjesaan uit zicht in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Jammer hoor, want met zijn messing nachthuis en olielampen is hij het aanzien waard. Wie wil dit scheepsinstrument lenen? YURI VAN DER LINDEN

Hij staat iets uit het lood, deze ronde, houten sokkel, waarop een glimmende messing constructie aangebracht is. Die bolle opbouw met handvatten, het zogeheten nachthuis, is van een rond deksel voorzien, dat kan worden opengeslagen. Zo is het kompas dat zich hierin bevindt bij daglicht goed zichtbaar. Dit toestel is waarschijnlijk in de eerste helft van de twintigste eeuw gemaakt en werkt nog steeds. Het staat sinds 2014 in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De kompasroos is cardanisch in een vloeistof opgehangen, zodat deze bij hevige schommelingen op zee zo veel mogelijk horizontaal blijft. Dit is mede te danken aan het feit dat de vloeistof uit een mengsel van alcohol en gedestilleerd water bestaat, wat bovendien bevriezing voorkomt. Het kompas was dan ook op de brug van een schip te vinden, in de stuurhut, niet ver van het stuurrad. Zo kon de koers van het schip bij nacht en ontij in de gaten worden gehouden. Daarom ook zijn er aan het nachthuis twee messing olielampen bevestigd, die voor voldoende verlichting zorgen. Deze lampen kun je loshalen en bijvullen, en ook zodanig draaien dat ze meer of minder licht geven. Dit werkt dus als een dimmer. Het kompas is ver-

vaardigd door de firma W. Boosman, dat in een groot deel van de negentiende en twintigste eeuw een toonaangevend en betrouwbaar bedrijf was. Na waarschijnlijk op een loodsboot dienst gedaan te hebben maakte het instrument onderdeel uit van de museale collectie van het Loodswezen. Deze verzameling scheepslantaarns, toeters, navigatiemiddelen en dergelijke is in 1969 aan een voorganger van de Rijksdienst overgedragen. Deze heeft de collectie decennialang uitgeleend aan Museum Het Hannemahuis in Harlingen, waarna een deel in de loop der tijd teruggekeerd is naar de Rijksdienst. Voor een schip heeft dit kompas inmiddels de pensioenleeftijd bereikt, maar op de vaste wal is er vast wel een plaatsje voor te vinden. Welke openbaar toegankelijke instelling heeft zo'n mooie plek? ✕

Yuri van der Linden, conservator oude toegepaste kunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, draagt zorg voor dit kompas. Interesse? Neem contact op via bruikleenservice@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.cultureelerfgoed.nl over het aanvragen van een bruikleen.

FOTO'S RCE, RENE DEN ENGELSMAN

Sarco sarco nr. 3 naar Bibliotheek Nieuwegein

Twee jaar geleden vroeg de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed om een plek voor *Sarco sarco nr. 3*. Deze kast, die het midden houdt tussen meubelstuk en sculptuur, is in 1990 door Jan Siebers gemaakt. Sinds begin dit jaar heeft *Sarco sarco nr. 3* een plek gekregen in de Bibliotheek Nieuwegein. Daar is hij met boeken over de lhbtqia+-gemeenschap gevuld. De kast staat op een goed zichtbare plek op de begane grond van het Stadhuis en vormt daar een blikvanger voor bezoekers. Zo draagt Siebers' kunstwerk bij aan de erkenning van deze gemeenschap en nodigt uit tot ontmoeting en gesprek.

Erfgoed op Saba en Sint Eustatius

Paden, regenopvang en plantages

FOTO: RCE, ROBIN AMMERLAAN

De bijna ingestorte suikermolen van plantage Fair Play op Sint Eustatius

Op het ogenblik zetten toerisme, woningbouw en klimaatverandering het culturele erfgoed op Saba en Sint Eustatius onder druk. Om al dat waardevols te beschermen hebben de bewoners van deze twee Caraïbisch-Nederlandse eilanden het nu met onderzoekers in beeld gebracht. In twee landschapsbiografieën.

GERTJAN DE BOER

Op zeventuizend kilometer van Europees Nederland liggen behalve Aruba, Curaçao, Bonaire en Sint Maarten ook Saba en Sint Eustatius. Beide Caraïbische eilanden kennen een geschiedenis die duizenden jaren teruggaat. Rond 1600 kwamen ze onder Europees koloniaal gezag. Hierna volgde een periode van slavernij, bloeiende handel en de opkomst van een eigen cultuur. Uit alle periodes kun je resten terugvinden, zoals eeuwenoude paden, een ingenieus systeem van regenopvang en overblijfselen van plantages. Tegenwoordig staat het Sabaanse en Statiaanse erfgoed onder druk. Toerisme neemt in snel tempo toe, infrastructurele werken nemen steeds meer ruimte in beslag, nieuwbouw vindt plaats op historische plekken en klimaatverandering heeft steeds meer invloed.

Zonder bescherming bestaat het risico dat de eilanden onherkenbaar veranderen. De afgelopen jaren zijn er al restanten van onder andere aardewerk van de oorspronkelijke bewoners door erosie weggespoeld. En er is een hotel gebouwd op de plek van een plantage met grafveld voor tot slaaf gemaakte mensen. De toenemende druk was voor de eilandbesturen reden om het erfgoed in beeld te brengen in zogenoemde landschapsbiografieën. Met een divers onderzoeksteam uit zowel het Caraïbische gebied als Europa,

onder leiding van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, zijn deze 'levensbeschrijvingen' van de eilanden gemaakt.

Bijzonder

Saba en Sint Eustatius zijn zogeheten bijzondere gemeenten binnen het Koninkrijk der Nederlanden. Dit betekent dat de bewoners gewoon Nederlanders zijn, maar hun voertaal is Engels en ze betalen met de Amerikaanse dollar. Ondanks dat ze dicht bij elkaar liggen, kennen de eilanden elk een heel eigen geschiedenis. Saba wordt The Unspoiled Queen genoemd. Deze naam verwijst naar zijn veelzijdige natuur. En Sint Eustatius draagt The Historical Gem als erenaam, wat op zijn economische voorspoed in de achttiende eeuw slaat. In die tijd lagen er in de Oranjebaai schepen uit alle windrichtingen.

In de biografieën is de veelzijdigheid van het culturele erfgoed van Saba en Sint Eustatius voor het eerst over de volle breedte in beeld gebracht. De Statianen en Sabanen zelf hebben een grote stempel op de beschrijvingen gedrukt. Hun historische verhalen, collecties en betekenisvolle plekken zijn opgetekend. Er is veel aandacht besteed aan natuur als erfgoed, de omgang met zoet water en immaterieel erfgoed als medicinale thee. Deze drie onderwerpen zijn voor veel bewoners belangrijker dan erfgoedlocaties zoals de koloniale gebouwen en batterijen met kanonnen. Met de landschapsbiografieën als informatiebron is het aan de eilanders om te kiezen welke restanten uit het verleden zij mee naar de toekomst willen nemen. ☒

Gertjan de Boer, specialist erfgoed en klimaat bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidde de realisatie van deze landschapsbiografieën, g.de.boer@cultureelerfgoed.nl. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor een gratis download van 'The Unspoiled Queen: Landschap en erfgoed van Saba' en 'The Historical Gem: Landschap en erfgoed van Sint Eustatius'.

Door nazi's meegenomen kunst

Terug naar de eigenaren

Sinds de Tweede Wereldoorlog beheert het Rijk beeldende en toegepaste kunst die de Duitsers uit ons land meegenomen hadden. Onderzoekers doen nu een ultieme poging om met behulp van nieuw beschikbare bronnen nabestaanden van de oorspronkelijke eigenaren te vinden. In enkele gevallen is dat gelukt en konden de kunstvoorwerpen teruggegeven worden.

Hoe is dat verlopen? JOSJE SCHNITZELER

FOTOS RICE

Onderzoekers bestuderen serviesgoed in de hoop aanwijzingen voor teruggave te vinden

Tijdens het naziregime zijn er ook in Nederland veel kunstvoorwerpen geroofd, geconfisqueerd of anderszins onvrijwillig verloren gegaan. Daarnaast was er tijdens de Tweede Wereldoorlog sprake van een bloeiende kunstmarkt en is er veel gehandeld. Dan hebben we het over beeldende kunst als schilderijen en beeldhouwwerk en over toegepaste kunst als meubilair en servies. Veel daarvan verdween naar Duitsland. Kort na de oorlog is in ons land een deel van de uit Duitsland teruggekeerde kunstvoorwerpen teruggegeven aan de rechtmatige eigenaren. Daarna lag deze restitutie lang stil.

Tot er eind jaren negentig internationaal aandacht werd gevraagd voor de teruggave van de geroofde kunst en voor het onrecht dat de Joden en andere destijds

De verkoop hield verband met maatregelen van de bezetter tegen Joodse burgers

Via geïntensiveerd onderzoek is deze kandelaar onlangs teruggegeven aan de erfgenamen van Mozes Mogrobi. Hij had hem in de oorlog ongewild afgestaan

Onze bevrijders stuiten in Duitsland op door de nazi's achterovergedrukte schilderijen

GOIN OLOH

Enkele van de kort geleden aan nabestaanden teruggegeven voorwerpen

vervolgde bevolkingsgroepen was aangedaan. Sindsdien zet de Nederlandse Staat zich in om geroofde kunst te identificeren, te onderzoeken en terug te geven. Dat wat niet vlak na de oorlog was teruggegeven kwam onder de hoede van het Rijk. Dat geldt ook voor kunstwerken van collaborateurs en Duitsers die na 1945 in Nederland in beslag zijn genomen. Alles samen gaat het tegenwoordig om nog zo'n 3.275 voorwerpen, waaronder keramiek, meubels, tapijten, tekeningen en schilderijen.

Vrijwillig verkocht

Niet alles daarvan is trouwens geroofd. Een aanzienlijk deel betreft vrijwillig verkochte handelswaar. Deze is destijds in beslag genomen omdat handel met de bezetter verboden was. Ongeveer de helft van de 3.275 kunstwerken is uitgeleend, met name aan Nederlandse musea. De rest wordt bewaard in het depot van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De afgelopen vier jaar kreeg de Rijksdienst de middelen om intensiever onderzoek naar de herkomst van deze kunst te doen. Behulpzaam bij deze intensivering was dat er nieuwe bronnen beschikbaar kwamen, die een ultieme poging om nabestaanden te vinden mogelijk zouden kunnen maken.

En dat heeft succes, zoals de nazaten van kunsthandelaar Mogrobi ondervonden. In 1941 en 1942 verkocht de Amsterdamse Mozes Mogrobi twaalf kunstvoorwerpen aan het Museum für Kunsthandwerk in Frankfurt am Main en het St. Annen-Museum in Lübeck. Uit onderzoek blijkt dat deze voorwerpen privébezit van Mogrobi geweest zouden kunnen zijn. De verkoop hield verband met maatregelen van de bezetter tegen Joodse burgers en kwam voort uit lijfsbehoud.

Opschriften of stickers

In 1944 werd Mozes Mogrobi op 46-jarige leeftijd in Auschwitz vermoord en zijn zoon Alfred in Buchenwald. Zijn vrouw en dochter overleefden de oorlog. De twaalf voorwerpen kwamen in het beheer van de Rijksdienst. Die heeft nu onderzocht wanneer ze in bezit van Mogrobi kwamen en wanneer hij ze af heeft moeten staan. De onderzoekers bekeken de werken nauwkeurig om te zien of er opschriften of stickers op zaten die op een verkoop wijzen.

Zo staat er onder op een koperen kandelaar uit de zeventiende eeuw het rode nummer 1942/244. Het Lübecker museum gaf aan dat deze rode nummers destijds door hen werden gebruikt.

In dit geval kon met behulp van de archieven van de twee Duitse musea exact worden achterhaald wanneer zij de kunstwerken hadden gekocht. En dankzij de nummers op de onderkant kon ook met zekerheid worden vastgesteld dat het om deze voorwerpen ging. Met name voor een dergelijke kandelaar was dat van belang, omdat deze massaal zijn geproduceerd. Alle twaalf objecten zijn aan de erfgenamen van Mozes Mogrobi teruggegeven.

Zo goed mogelijk helpen

Om nabestaanden en onderzoekers in binnen- en buitenland zo goed mogelijk te helpen publiceert de Rijksdienst de resultaten van het herkomstonderzoek op de website wo2.collectionenederland.nl. Als uit het onderzoek naar een kunstwerk blijkt dat er wellicht sprake is van onvrijwillig bezitsverlies, dan benadert de dienst de nabestaanden om hun te laten weten dat zij een verzoek om restitutie kunnen indienen. Op de website staan sinds kort ook aangifteformulieren die de voormalige eigenaren na de oorlog hebben ingevuld.

En formulieren van de werken die tussen 1945 en 1955 zijn teruggegeven. En ook formulieren van de kunstvoorwerpen waarvan de overheid in de

»

Deze beeldjes uit de achttiende eeuw zijn nu terug bij de erven van Aron Hiegentlich

Enkele van de kort geleden aan nabestaanden teruggegeven voorwerpen

» jaren vijftig heeft besloten dat ze niet langer bewaard hoefden te worden en die daarom zijn geveild. Ter compensatie daarvoor heeft het Rijk in 2005 een financiële vergoeding voor een Joods cultureel doel beschikbaar gesteld. Al deze informatie kan van nut zijn bij het opsporen en kan nabestaanden puzzelstukjes uit hun familiegeschiedenis opleveren.

35 keer

De omvangrijkste inspanning van de afgelopen vier jaar was om van alle 3.275 kunstwerken te achterhalen in wiens handen ze in de periode 1933-1945 waren. En vooral hoe ze daarin zijn gekomen. Dat heeft meer resultaten opgeleverd dan vooraf werd verwacht. Zo'n 35 keer konden de onderzoekers voorwerpen aan de rechtmatige eigenaren koppelen, zoals aan de familie Mogrobi. Het gaat samen om ongeveer 160 werken waarvan de Rijksdienst de nabestaanden nog zoekt of ze heeft gevonden. Zoals de erven van Aron Hiegentlich. Hij was tijdens de bezetting eigenaar van kunstwerken die tussen 1941 en 1944 in Nederland zijn verworven door de firma Lempertz.

Dit bedrijf uit Keulen kocht in de oorlog geregeld objecten in op de Nederlandse kunstmarkt. Op 17 oktober 1941 is de antiekhandel van Hiegentlich door de nazi-autoriteiten geliquideerd en werd de handelsvoorraad verkocht. Daaronder waren twee figuurtjes van Zwitsers porselein uit de achttiende eeuw. Deze beeldjes zijn aan de erfgenamen teruggegeven. Voor een groot deel van de kunstwerken is het helaas niet gelukt om de herkomst ervan sluitend vast te stellen, maar wel om nieuwe puzzelstukjes toe te voegen. Bijvoorbeeld door de opschriften te vermelden, of door een naam aan de herkomstgeschiedenis toe te voegen. Al deze

stukjes, die ook op de website staan, kunnen latere onderzoekers helpen bij hun zoektocht.

Nieuwe mogelijkheden

Maar in de afgelopen periode zijn er nieuwe mogelijkheden voor het herkomstonderzoek ontstaan. Zo is het Nationaal Archief een heel eind gevorderd met het digitaliseren en ontsluiten van het Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging. Dat biedt nieuwe kansen voor het completeren van de herkomst-

Het heeft meer resultaten opgeleverd dan vooraf werd verwacht

geschiedenissen van de resterende kunstwerken. Daarnaast biedt de snelle ontwikkeling van kunstmatige intelligentie de hoop dat het mogelijk wordt om het zoeken aan de hand van beelden te optimaliseren. Omdat de Rijksdienst graag van deze kansen gebruik wil maken onderzoekt de organisatie dit en volgend jaar een deel van de voorwerpen opnieuw. Natuurlijk in de hoop dat er nog meer naar nabestaanden teruggaat.

Helaas zal het nooit lukken om alle kunstobjecten te traceren tot de erven van de oorspronkelijke eigenaren. De voorwerpen die Joods bezit waren en door toedoen van het naziregime onvrijwillig zijn verloren, maar die niet kunnen worden teruggegeven, worden beschouwd als verweesde

Joodse roofkunst. Het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap streeft ernaar deze aan de Joodse gemeenschap over te dragen. Het Centraal Joods Overleg en de Commissie verweesde Joodse roofkunst onder leiding van Lodewijk Asscher hebben de minister dit voorjaar geadviseerd dat inderdaad te doen. Voor iedereen die op zoek is naar informatie over de teruggave van voor of tijdens de Tweede Wereldoorlog verloren of gestolen kunstwerken blijft de Rijksdienst het centrale aanspreekpunt. ■

Josje Schnitzeler, projectleider onderzoek NK-collectie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, leidt dit onderzoek, j.schnitzeler@cultureelerfgoed.nl.

Specialist textiel en organische stoffen

‘Elk pigment heeft zijn eigen vingerafdruk’

Art Proaño Gaibor in het laboratorium

FOTO RCE, RUBEN SCHIPPER

Art Proaño Gaibor is specialist textiel en organische stoffen bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Met behulp van hun kleurstoffen kan hij vanuit het laboratorium veel vertellen over allerhande historische voorwerpen. Wat houdt zijn werk precies in? DIRK KOPPE

Wat doet een specialist textiel en organische stoffen?

‘Met geavanceerde analysetechnieken, zoals vloeistofchromatografie en massaspectrometrie, onderzoek ik welke kleurstoffen er in cultureel erfgoed aanwezig zijn. Dat kan textiel zijn, maar ook manuscripten, tekeningen, schilderijen en vaak archeologisch gevonden voorwerpen. Mijn werk bevindt zich precies op het snijvlak van scheikunde, kunst, geschiedenis en conservering. Ik probeer met zo min mogelijk materiaal, vaak microscopisch kleine monsters, zo veel mogelijk informatie te verkrijgen over de herkomst, datering en de technieken die zijn gebruikt.’

Wat dan bijvoorbeeld?

‘Bij het buurtschap Slabroek in Noord-Brabant zijn een tijdje geleden stukken textiel uit de bronstijd opgegraven. Uit mijn onderzoek in ons laboratorium bleek dat deze stoffen in een rood-blauw hanenvoet-patroon waren geweven, nog voordat de Schotten hun tweed met die typische ruiten gingen maken. Rond 600 voor onze jaartelling waren handelsstromen veel uitgebreider dan we dachten. Zo maak ik als kleurarcheoloog, samen met vele anderen, het verleden zichtbaarder voor een breed publiek.’

Hoe gaat dat in zijn werk?

‘Tussen 1500 en 1900 maakte iedere schilder zijn eigen verfmengsels en kleuren. Dat is een enorm voordeel voor ons, omdat het niet kant-en-klaar in tubes werd gekocht, zoals later. Zo kreeg elke schilder zijn eigen kleurensignatuur. Handig. We hebben hier bij de Rijksdienst een van de grootste pigmentcollecties ter

wereld. Daarnaast maken we reconstructies, onze eigen verf. Die verouderen we kunstmatig, en de gegevens die we verkrijgen leveren een heel corpus aan nieuwe inzichten op.’

En die geavanceerde analysetechnieken?

‘Ik doe vooral onderzoek naar kleurstoffen met een vloeistofchromatograaf en een lichtabsorptiedetector. Elk pigment heeft zijn eigen vingerafdruk, een uniek spectrum. Als het spectrum voorkomt in onze referentiecollectie van meer dan tienduizend pigmenten kunnen we een overeenkomst vinden. Maar er zijn er natuurlijk ook veel die we niet hebben. Dan gebruiken we een massaspectrometer. Die geeft informatie over de massa van zo’n organisch molecuul. Als het een onbekend molecuul is, kunnen we het fragmenteren en zo achterhalen hoe de structuur eruitziet en welke kleur het heeft gehad. Dat werkt dus als een soort beperkt DNA-profiel voor organische kleurstoffen.’

Wat maakt dit werk mooi?

‘Ik krijg veel energie van het onderzoeken van nieuwe dingen, van het vertellen van verhalen samen met conservatoren die een vraag hebben, en van het van elkaar leren. Het maakproces, de reconstructies en de analysetechniek kan ik als kunsttechnologisch onderzoeker mooi met elkaar verbinden. De resultaten zijn belangrijk, omdat kunst en cultuur ertoe doen in de maatschappij. Het bewaren van cultuur en verhalen is essentieel.’

Nadere informatie: a.ness.proano.gaibor@cultureelerfgoed.nl.

Vondst in schepenbank Maurik

De verborgen pomander

Stel, je bent als meubelrestaurator hard aan het werk en opeens doe je een enorme ontdekking. Dat overkwam René Westerveld. In de schepenbank van de middeleeuwse kerk van Maurik trof hij twee latten aan die bijzonder beschilderd zijn. Op eentje staat naar alle waarschijnlijkheid een pomander afgebeeld. Wat is dat ook alweer? En waar komen deze planken vandaan? MATHIJS WITTE & DAAN WOLTHUIS

De Protestantse Gemeente in Maurik wil graag de Sint-Maartenskerk in stand houden door er een bredere maatschappelijke en culturele functie aan te geven. Daarom wordt het rijksmonument in het Gelderse dorp momenteel heringericht en verbouwd. De laatgotische kerk uit de veertiende eeuw krijgt onder meer een betonvloer met vloerverwarming en

nieuwe stoelen. Straks kunnen verschillende ruimtes los van elkaar gebruikt worden. Zo wordt het gemakkelijker om concerten te geven. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert de kerkelijke en de burgerlijke gemeente hoe dit alles het beste plaats kan vinden.

De waardevolle interieuronderdelen blijven behouden, zoals de schepenbank. De grotendeels eikenhouten bank stamt uit 1692 en bestaat uit

FOTO'S: RIEK, JOS STOVER

De herstelde schepenbank tijdens het terugplaatsen in de kerk

een aantal boogpanelen met cartouches. Hij stond oorspronkelijk op de voornaamste plaats in de kerk, tegenover de preekstoel. Op een zwart geschilderde en boven de gehele bank doorlopende lijst op het rugschot staan met vergulde letters namen vermeld. Deze zijn van de schepenen die vermoedelijk hebben bijgedragen aan het vervaardigen van de bank. Zij spraken vanuit deze bank recht en bestuurden de heerlijkheid Maurik namens de heer.

Het leven doorknippen

In het midden van de bank is op een opzetstuk het wapen van de heerlijkheid aangebracht. Dit is de zogenaamde 'droogscheerderschaar', die overdrachtelijk het leven door kon knippen. Op de plek waar de heer van Maurik zat, en bij diens afwezigheid de

De bouw van de gotische Sint-Maartenskerk begon in de veertiende eeuw

schout, is de bank iets naar voren uitgebouwd. Nu moest de schepenbank gerestaureerd worden, omdat hij in een slechte staat verkeerde. Het hout was door schommelingen in luchtvochtigheid sterk gekrompen en de naden werden zichtbaar. Vooral aan de onderkant was de bank aangetast door bruinrot en gedeeltelijk door houtwormen aangevreten. Ook stond de constructie onder spanning door een ongelijke of sterk hellende vloer. Eerdere pogingen om de bank stabiel te krijgen hadden niet geholpen.

Tijdens de werkzaamheden deed meubelrestaurator René Westerveld van de firma Hekkers & Van 't Spijker een ontdekking. In de lambrisering van het achterschot vond hij twee houten regels met bijzondere schilderingen erop. De ene lat laat een arm zien, die op een armsteun van een zetel rust. Deze arm zit in een rijkversierde rode mouw met kant. Ook zien we enkele schakels van een gouden ketting.

Op de andere plank staat een soort juweel afgebeeld, onder aan de ketting. Opvallend is dat de regels te grof zijn gezaagd en niet goed op hun plek passen. Westerveld zocht uit dat het afgebeelde juweel een pomander is. Dit kan de Rijksdienst bevestigen. Een pomander is een bolvormig geurhangertje, gedragen aan een ketting of gordel om nare geuren te maskeren en ziektes te weren.

Voor 1600

Pomanders zijn ook in het Rijksmuseum op schilderijen uit de zestiende eeuw te vinden. Dit geeft een hint voor de ouderdom van de schildering op de twee latten, want tot aan 1600 kwam het beschilderen van hout veel voor. Vroege portretten zijn vaak op hout geschilderd. Deze schildering moet van voor 1600 stammen. Helaas is er niet meer van gevonden en komen we niet te weten wie de rijk aangeklede persoon is. Een vraag aan de Rijksdienst was of er een overkapping op de schepenbank had gezeten. En zo ja, of die dan nu gereconstrueerd kon worden. De bank bleek nooit van een overkapping voorzien geweest te zijn. Bovendien vroeg de kerkgemeente of het verguldwerk in de bovenlijst beter leesbaar gemaakt kon worden.

Hier adviseerde de dienst om dit niet te doen en de slijtage te laten zien. Onderzoek door kleurenrestaurator Bert Jonker heeft namelijk uitgewezen dat een groot gedeelte van de namen weggesletten is doordat de bank zo vaak in de was is gezet. Hierdoor zijn de meeste namen slecht leesbaar geworden. Een en ander past ook bij de terughoudende aanpak van de restauratie van de bank. Het was trouwens een hele kluit om de schepenbank uit elkaar te halen, te documenteren en op transport naar de werkplaats te zetten. Dit moest uiterst voorzichtig gebeuren aangezien de bank zeer instabiel was. Bovendien is het meubelstuk fors, namelijk zevenenhalve meter lang, anderhalve meter diep en bijna twee meter hoog.

Stevig teruggeplaatst

Zowel het demonteren, het restaureren als het weer op zijn plek krijgen van de schepenbank kostte

weken. Waar nodig is er op de nieuwe vlakke vloer van de kerk constructiehout geplaatst, zodat de bank daar nu stevig teruggeplaatst kon worden. Hij staat niet tegenover de preekstoel, maar iets meer opzij, waar hij in de afgelopen jaren ook al stond. Niet alleen de naam van de op de latten geportretteerde persoon blijft in nevelen gehuld, ook naar de herkomst van het beschilderde hout is het slechts gissen. Het moet een uit elkaar gehaald schilderij geweest zijn. Niet duidelijk is wanneer de houten regels in de bank zijn aangebracht en door wie. Is er een relatie met het kasteel van Maurik of een herenboerderij in de omgeving? Het zou zeker kunnen, omdat timmerlieden bij een restauratie vaak lokaal hout hergebruikten.

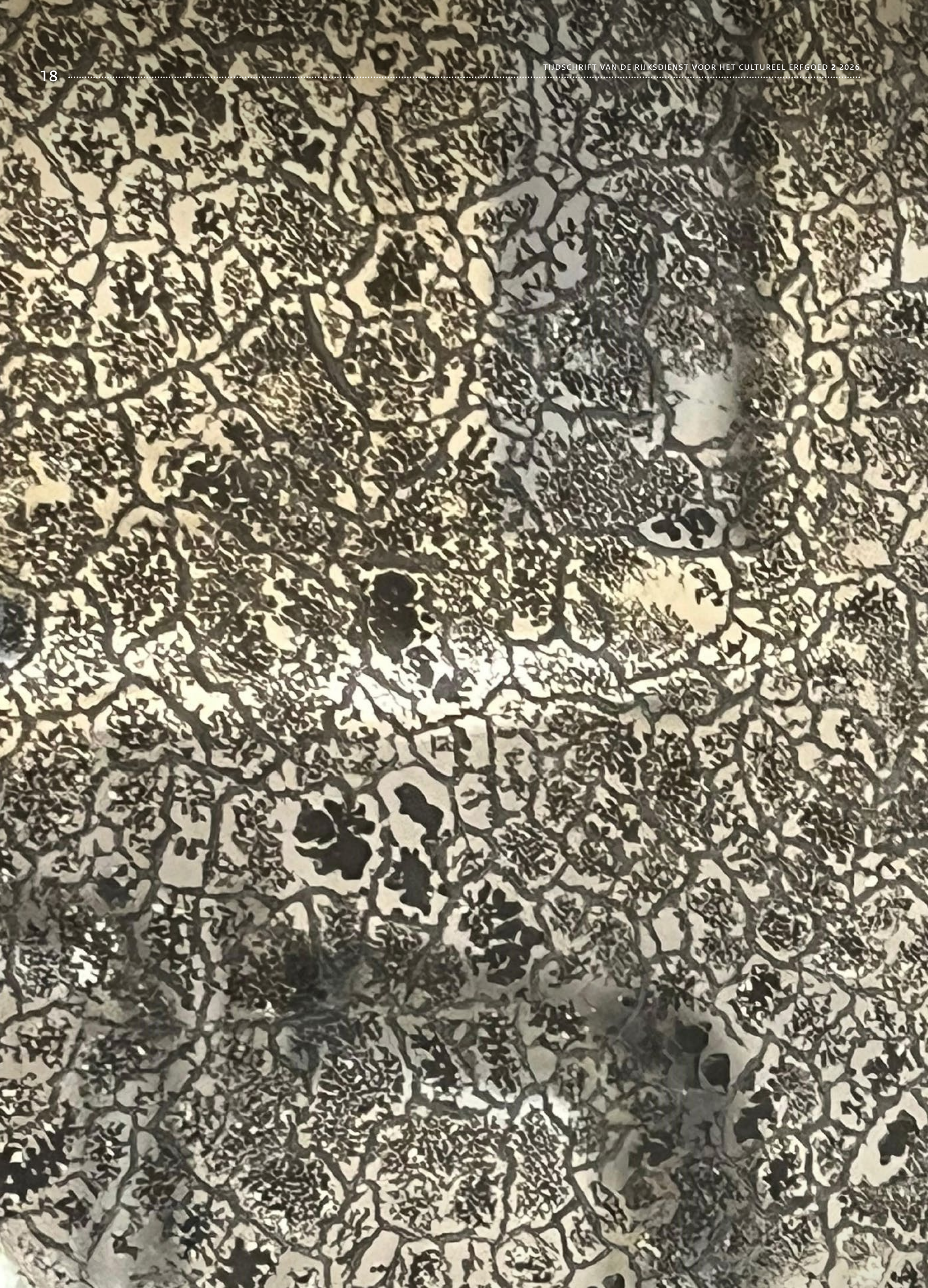
Dit geeft een hint voor de ouderdom van de schildering op de twee latten

De vondst van de twee houten regels met schilderingen erop is natuurlijk fantastisch, maar wat kun je er vervolgens mee? De Rijksdienst heeft geadviseerd om ze te documenteren en terug in de schepenbank te plaatsen. Dat is ook gebeurd. Als losse objecten hebben ze net te weinig visuele aantrekkingskracht en vanuit wetenschappelijk oogpunt zijn ze weliswaar interessant, maar niet belangrijk genoeg. Bovendien is het niet zinvol om ze als bouwfragment apart te bewaren. Zo is de Schepenbank nu weer een mooi gerestaureerd cultuurhistorisch hoogtepunt in de Sint-Maartenskerk. Met als goed bewaard geheim twee bijzondere latten, verstopt in de constructie van het rugschot. ✘

Mathijs Witte, adviseur architectuurhistorie, en Daan Wolhuis, adviseur bouwkunde, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, dragen met expertise aan deze restauratie bij, m.witte@cultureelerfgoed.nl & d.wolhuis@cultureelerfgoed.nl.

Voor een restauratie werd de schepenbank uit 1692 in Maurik uit elkaar gehaald. In het achterschot bleken zich twee planken met een opmerkelijke beschildering te bevinden

GIFTIGE SPIEGELS

Tot ver in de negentiende eeuw werden spiegels vaak met een amalgaam gefabriceerd. Bij dit procedé breng je kwik op dun gepolijst tinfolie achter een glasplaat aan, wat voor het spiegelende effect zorgt. Maar in 1886 werd dit verboden, omdat kwik giftig bleek te zijn. Tegenwoordig zijn de meeste oude kwikspiegels aangetast door corrosie. Daarmee werkt ook de hechting van het vloeibare metaal niet meer goed. Er ontstaan donkere verkleuringen en ten slotte spiegelt de spiegel niet meer. Bovendien kan er kwik uit weglekken. Dan vormen er zich kwikdruppeltjes onder de spiegel. De kwikdamp die hierbij vrij kan komen is slecht voor de gezondheid. Het identificeren van kwikspiegels kan behoorlijk lastig zijn. Met behulp van een multispectrale camera en een draagbare röntgenfluorescentiespectrometer doet de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier nu onderzoek naar. Eerst naar de spiegels van het Amsterdam Museum en vervolgens naar die van het Rijksmuseum. Alle opgeslagen spiegels zijn nu voorzien van een 'kwikluiertje', een plastic zak die het metaal kan opvangen. Maar het is natuurlijk handig om te weten wanneer dit risico reëel is. ☒

FOTO: KEEL, GUISJE HARTEVELD

Alexandra van Kleef, adviseur collectiemanagement, en Guusje Harteveld, wetenschappelijk medewerker, beiden bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichten met anderen dit onderzoek, a.van.kleef@cultureel-erfgoed.nl & g.i.harteveld@cultureelerfgoed.nl.

Landschap in ontwikkeling

Profiel voor de toekomst

Het Nederlandse landschap staat onder druk. Extra woningen, nieuwe natuur en aanpassingen vanwege het klimaat en de energietransitie vragen stuk voor stuk om ruimte. En die ruimte is schaars. Hoe zorgen we ervoor dat we de toekomst vormgeven zonder het historische karakter van een gebied uit het oog te verliezen? Het nieuwe erfgoedprofiel biedt daarbij houvast door aan te geven wat er allemaal kan. MIREILLE DOSKER & EVA KAPTIJN

In de afgelopen jaren zijn er voor veel regio's zogenoemde landschapsbiografieën opgesteld. Daarin is beschreven hoe ondergrond, water, gebruik en bewoning door de eeuwen heen samen het huidige landschap hebben gevormd. Die kennis is waardevol, maar blijkt in de praktijk niet altijd eenvoudig toepasbaar bij aanpassingen. Wat betekenen historische structuren bijvoorbeeld voor nieuwe woningen? En hoeveel verandering kan een gebied eigenlijk aan? Met een erfgoedprofiel wil de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed precies op het snijvlak tussen verleden en toekomst behulpzaam zijn.

Zo'n erfgoedprofiel is een compacte, overzichtelijke beschrijving van de kernkwaliteiten van het culturele erfgoed in een regio, met daarbij suggesties om kennis over dat erfgoed te gebruiken in gebiedsontwikkelingen. Geen dik rapport, maar een helder overzicht in tekst en kaarten. Het doel is tweeledig: laten

Als het water in de IJssel hoog staat, lopen de uiterwaarden bij Deventer onder

Een erfgoedprofiel van een streek kan richting geven aan het recreatieve gebruik ervan

zien wat er op die plek van belang is op het gebied van erfgoed en inspireren hoe die kennis benut kan worden bij actuele kwesties. Welke mogelijkheden zijn er hier? Kunnen aloude greppels in het boerenland bijdragen aan het tegengaan van de uitstoot van koolstofdioxide of aan de komst van weidevogels?

Karakteristieken

Centraal in een erfgoedprofiel staan de karakteristieken en de 'tijdsdiepte', het besef dat het landschap het resultaat is van eeuwen menselijk gebruik. Doordat de bewoners in het verleden in hun omgeving hebben ingegrepen is deze veranderd. Een oude verkavelingsstructuur, een dijktracé of een dorpslint, ze vertellen iets over de manier waarop mensen het gebied gebruikten. En ze kunnen richting geven aan nieuwe ontwikkelingen. In het profiel staat wat deze regio zo bijzonder maakt. Dat kan gaan om samenhangende structuren, zoals dijken met gemalen en sluisen, om kenmerkende bebouwing of om zones waarin zich onder de grond hoogstwaarschijnlijk archeologische resten bevinden.

Elk erfgoedprofiel focust op de manier waarop dat erfgoed ingezet kan worden bij actuele ontwikkelingen, zoals aanpassingen in verband met het veranderende klimaat, de noodzakelijke transitie van de landbouw en de bouw van meer woningen. Een belangrijk onderdeel van het profiel is ook de ervaring van het erfgoed. Wat zien mensen vandaag de dag in die omgeving? Erfgoed leeft niet alleen in bakstenen of in de ondergrond, maar ook in herinneringen en gebruiken. Welke verhalen zijn van betekenis, welke sporen en overblijfselen herkennen en begrijpen we? Die ervaring speelt een grote rol in de kwestie of mensen veranderingen accepteren.

Salland

Neem Salland, een streek in Overijssel. De regio valt onder te verdelen in de IJsselvallei, het centrale 'dekzandlandschap' en de Sallandse Heuvelrug. In de IJsselvallei staat het leven met de rivier centraal. Op de oeverwallen bloeide de fruitteelt, de uiterwaarden gebruikten mensen voor weiden en steenfabrieken. Vanaf de middeleeuwen werden er dijken aangelegd, weteringen gegraven en stuwen gebouwd. Waterschappen werden gevormd. De van oudsher structureerende kracht van het water is ook vandaag nog overal te zien en bovendien in te zetten bij actuele veranderingen. Dijken en uiterwaarden kunnen bijvoorbeeld ingezet worden voor recreatieve routes.

Het dekzandlandschap is een kleinschalig agrarisch gebied

.....
**Erfgoed is
 geen rem op
 verandering,
 maar een
 richting-
 gevend
 kompas**

met verspreide bewoning. Voormalige hooilanden en weidegronden hier lenen zich nu onder meer goed voor waterberging en natuur. De Sallandse Heuvelrug is een stuwwal uit de voorlaatste ijstijd. Al in de nieuwe steentijd kozen mensen de flanken van deze wal als woonplaats. Hun grafheuvels, urnenvelden en raatakkers zijn hier nog zichtbaar. In het losse zand trokken karren diepe sporen, die eeuwen later nog herkenbaar zijn. Boven op de heuvelrug bevond zich honderden jaren veel gemeenschappelijke heide. De samenhang tussen die onderdelen vormt een onderscheidende eigenschap van deze deelregio. Voormalige raatakkers en de scherpe scheiding tussen dorp of stad en platteland kunnen bijvoorbeeld inspiratie bieden voor voedselbossen en voor verdichting van woonkernen.

Vooruit

Het erfgoedprofiel kijkt nadrukkelijk vooruit. Het benoemt per regio actuele aanpassingen en onderzoekt hoe erfgoed daarbij als inspiratiebron kan dienen. Dat kan door te leren van bijvoorbeeld historisch waterbeheer of door bepaalde structuren te gebruiken. Zo wordt duidelijk dat erfgoed geen rem op verandering is, maar een richtinggevend kompas. Belangrijk is dat het erfgoedprofiel voortbouwt op geaccepteerde kaarten en andere kennisbronnen. Daarmee vormt het een praktische schakel tussen onderzoek en uitvoering. Het erfgoedprofiel laat zien dat verleden en toekomst geen tegenpolen zijn.

Wie met aandacht kijkt, ziet dat veel hedendaagse vraagstukken al eens ter hand zijn genomen, in een enigszins andere vorm, onder andere omstandigheden. Het erfgoedprofiel helpt die door onze voorouders opgedane ervaringen te herkennen, bespreekbaar te maken en ze als bouwstenen uit het verleden te gebruiken voor de toekomst. Dit betekent dat het landschap een archief is. Geen stil archief, maar een levend archief. Elke dijk, elke bosrand, elke grafheuvel is medebepalend voor het huidige gebied en kan inspireren bij te nemen beslissingen. Het erfgoedprofiel is een manier om kennis samen te vatten, te structureren en er vanuit komende aanpassingen naar te kijken. Zo biedt het verleden een bron van logische en inspirerende keuzes. ☒

Mireille Dosker, adviseur erfgoed, en Eva Kaptijn, regioarcheoloog, beiden bij genootschap Het Oversticht, ontwikkelden het erfgoedprofiel, mireille.dosker@hetoversticht.nl & eva.kaptijn@hetoversticht.nl. Nadere informatie via de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed: specialist historische geografie Edwin Raap, e.raap@cultureelerfgoed.nl.

Opgraven of niet

Laat maar zitten

Er bestaat vaak veel belangstelling voor wat archeologen ontdekken.

Toch is het voor archeologische resten vaak beter om ze onder de

grond te laten rusten. Hoe is dat de laatste jaren gegaan? Is er veel

opgegraven? Of zijn er juist veel vindplaatsen intact gelaten? Nieuw

onderzoek wijst dat uit. ANNEMARIE LUKSEN-IJTSMA & MARIJE DE HEER KLOOTS

Restanten van de menselijke beschaving uit voorgaande eeuwen blijven menigeen fascineren. Denk aan de recente vondst van leeuwenbotten op het Binnenhof in Den Haag. Of aan de overblijfselen van de Romeinse tempel die archeologen een paar jaar geleden bij het Gelderse dorp Herwen aantreffen. Dergelijke ontdekkingen en hun verhaal verrassen buurtbewoners, inspireren wetenschappers en verbinden gemeenschappen. Het lijkt daarom tegenstrijdig dat onder archeologen het uitgangspunt geldt dat het beter is om resten vooral in de grond te laten zitten en niet op te graven.

Interessante informatie over het verleden kunnen we namelijk niet alleen uit de met aarde bedekte voorwerpen en uit grondsporen zoals verkleuringen halen, maar met name uit de samenhang hiertussen. Juist die samenhang wordt vernietigd bij een opgraving. Dat kun je dus maar één keer doen.

Bovendien wordt de interpretatie van de vondsten gekleurd door zowel de normen en waarden als de stand van kennis op het moment van opgraven. Aan de andere kant is de druk op de beschikbare ruimte in ons land hoog. Het is daarom maar de vraag in hoeverre er in de dagelijkse praktijk gekozen wordt voor het behouden van resten onder de grond in plaats van ze op te graven.

Regelmatig onderzocht

Bewaren in de bodem is een kernprincipe van de Nederlandse archeologische monumentenzorg. Daarom wordt de verhouding tussen opgraven en ondergronds behoud sinds 2011 regelmatig onderzocht. Ook nu heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hier een onderzoek naar uitgevoerd. Dit keer gaat het om de periode 2018-2021. Uit het onderzoek blijkt dat in dat tijdsbestek ongeveer driekwart van de archeologische vindplaatsen

die in voorbereiding van bouw zijn aangetroffen is opgegraven. De rest is onaangeroerd gebleven en onder de grond behouden. In het onderdeel 'Behoud in situ' in de Erfgoedmonitor op www.cultureelerfgoed.nl zijn de resultaten van het onderzoek te vinden. Via de Erfgoedmonitor presenteert de Rijksdienst feiten en cijfers over het erfgoed in Nederland. Hiermee worden tal van ontwikkelingen zichtbaar gemaakt.

Belangrijk om te bedenken is dat voor het grootste gedeelte van de menselijke geschiedenis schriftelijke bronnen ontbreken. Alleen archeologische vindplaatsen bieden informatie over de prehistorie. We moeten daar dus zorgvuldig mee omspringen, zodat er ook voor toekomstige generaties nog archeologisch bronmateriaal beschikbaar zal zijn. En zodat die mensen van later zelf kunnen kiezen hoe ze met dat ondergrondse culturele erfgoed omgaan op basis van de kennis die ze dan hebben. Bovendien zijn er in de toekomst misschien ook betere en voor de zo waardevolle samenhang minder schadelijke technieken om die vindplaatsen te onderzoeken.

Omarmd

Het uitgangspunt van in de grond laten zitten is niet nieuw. Al in 1992 bij de ondertekening van het Europese Verdrag van Valletta werd dit principe omarmd. Sinds 2006 is de voorkeur voor behoud van archeologisch erfgoed in de bodem vastgelegd in de Nederlandse wet, te weten in de huidige *Omgevingswet*. In de praktijk betekent dit dat voor-

.....
*In de toekomst zijn er misschien
 betere technieken om de
 vindplaatsen te onderzoeken*

FOTO RCE, ANNEMARIE LUKSEN-IJTSMA

Deze prehistorische grafheuvel in een woonwijk in Doorn is behouden in een plantsoen

FOTO RCE, TON HENDERS

Wanneer ondergronds behoud niet mogelijk is, kunnen resten worden opgegraven

dat er ergens wordt gegraven, bijvoorbeeld voor de bouw van huizen of het leggen van kabels en leidingen, er eerst onderzoek naar de locatie wordt uitgevoerd.

Hierin wordt vastgesteld of er op die plaats archeologische resten in de grond aanwezig zijn, wat de waarde daarvan is en of de beoogde graverij ze zal beschadigen. Als de resten cultuurhistorisch gezien waardevol zijn en de bouw naar oordeel van de gemeente te veel schade zal opleveren, zijn er enkele opties. De bouw kan niet doorgaan, de plannen worden aangepast om de schade te voorkomen of de archeologische resten worden voorafgaand aan de bouw opgegraven. Er komen ook combinaties van deze drie opties voor.

Onder druk

Vergelijking met eerder onderzoek laat zien dat de verdeling driekwart opgegraven en de rest onder de grond behouden sinds 2014 min of meer stabiel is. Maar er zijn duidelijke aanwijzingen dat dit sterk »

» onder druk staat. Een gedeelte van de in eerste instantie in de bodem behouden vindplaatsen blijkt binnen enkele jaren toch te worden opgegraven. Dit is een zorgwekkende ontwikkeling, omdat er zo op termijn te veel voor geavanceerder toekomstig onderzoek zal verdwijnen. Verder blijkt uit de nieuwe cijfers dat in de jaren 2018-2021 de archeologische onderzoeken vooral klein van omvang waren.

Meer dan tachtig procent van de vindplaatsen betrof plangebieden kleiner dan een hectare. Daarbij lag bijna zeventig procent van alle behoudenswaardige locaties binnen de bebouwde kom. Ook is duidelijk geworden dat er relatief meer vindplaatsen zijn aangetroffen. Ruim 17 procent van het archeologische vooronderzoek leverde ondergrondse overblijfselen op, ten opzichte van tien procent in de voorgaande onderzochte perioden. De gevonden culturele resten komen voornamelijk, voor ongeveer zestig procent, uit de middeleeuwen en uit de periode erna tot nu, de nieuwe tijd.

Buitengebied sparen

We lijken hier het effect van duurzame verstedelijking te kunnen zien. De laatste jaren bouwen gemeenten zo veel mogelijk binnen de bebouwde kom om zo het open buitengebied te sparen. Hierdoor vindt het daarmee verbonden archeologische onderzoek met name in de stad of het dorp plaats. Bijkomende ontwikkelingen die wellicht ook hebben bijgedragen aan het uitblijven van uitgebreide bouw op het platteland zijn een na-ijleffect van de kredietcrisis van 2008-2011 en de bouwbeperkingen door de stikstofproblematiek.

Veel dorpen en steden kennen een oorsprong in de middeleeuwen of in de eeuwen daarna. De kans op het aantreffen van archeologische vondsten uit deze tijd binnen de stads- of dorpskernen is daarom hoger dan daarbuiten. En dat is in de cijfers terug te zien. Maar de bewegingsvrijheid voor het inpassen van lege plekken binnen de ten

In de bossen bij Maarn zijn resten van prehistorische akkers bewaard

volle benutte bebouwde kom is kleiner dan in het buitengebied, en ook de mogelijkheden voor archeologisch onderzoek zijn hier beperkter. Dit verklaart de toename van het aantal opgravingen en de afname van het aantal onder de grond behouden vindplaatsen.

Goed nieuws

Gelukkig is er ook goed nieuws. In de onderzochte rapporten wordt vaker de mogelijkheid tot bouwen op een vindplaats vermeld dan voorheen. Het principe van aanpassing van de funderingen zodat de archeologische resten ter plekke behouden kunnen

worden, lijkt daarmee meer gemeengoed te worden. In de komende jaren moeten er meer woningen in ons land gebouwd gaan worden. Bovendien zullen we het land aan het veranderende klimaat aan moeten passen. Daarom is het waarschijnlijk dat de trend zal keren en er meer in het buitengebied gegraven zal gaan worden.

Met de bevindingen van dit onderzoek in het achterhoofd biedt dit kansen voor het behoud van meer archeologische vindplaatsen. Om de overheid en projectontwikkelaars op weg te helpen heeft de Rijksdienst zojuist een nieuwe brochure *Bouwen op archeologische vindplaatsen* uitgegeven. Daarin

Aanpassing van de funderingen lijkt meer gemeengoed te worden

is de huidige stand van kennis ten aanzien van het behoud van cultuurhistorische resten onder de grond verwerkt. De Rijksdienst blijft de ontwikkelingen op dit gebied nauwgezet volgen. De volgende meting beslaat de periode 2022-2025. ☒

Annemarie Luksen-Ijtsma, adviseur archeologiebeleid bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, begeleidde dit onderzoek en Marije de Heer Kloots, coördinator Erfgoedmonitor, coördineerde het vanuit de Erfgoedmonitor, a.luksen@cultureelerfgoed.nl & m.de.heer.kloots@cultureelerfgoed.nl. Zie het onderdeel 'Behoud in situ' in de Erfgoedmonitor op www.cultureelerfgoed.nl voor de resultaten.

FOTO RCE, JARNO PONS

Bij fort Vechten liggen de resten van het Romeinse castellum Fectio onder een kunstwerk

FOTO RCE, JEAN-PAUL CORTEN

Heeft het historische Jaffna nog wel een toekomst? Dat is nu onderzocht

Herstel van het oude Jaffna

In 1685 veroverde de Verenigde Oost-Indische Compagnie de lucratieve handelsvesting Jaffna op de Portugezen. Vervolgens vormde de structuur van de stad in Sri Lanka zich naar de nieuwe machthebber. Dit gebeurde ook bij de herbouw en uitbreiding van het militaire fort. Na latere machtswisselingen kwamen daar Engelse en lokale elementen bij. De recente burgeroorlog, die van 1983 tot in 2009 werd uitgevochten, bracht Jaffna veel schade toe. Nu de wederopbouw van de stad op de agenda staat, is het de vraag of en in welke mate de historische lagen van het noordelijke deel van stad nog toekomst hebben.

Onlangs heeft de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed samen met de plaatselijke autoriteiten de mogelijkheden daartoe verkend. Daarbij zijn de kansen en risico's van verdichting, aanpassing aan het veranderende klimaat, sociale huisvesting, toerisme en nieuwe functies onderzocht. Het zijn vraagstukken waar Nederland ook mee worstelt, zij het in geheel andere context. Maar juist in dat verschil schuilt voor beide landen het leermoment. De gezamenlijke verkenning leverde Jaffna en de rest van Sri Lanka een advies op. En de Nederlanders kregen strategisch inzicht in de taken waar deze historische stad voor staat. ❏

Speel 'Erfgoed in beweging'

Het bordspel *Erfgoed in beweging* confronteert de deelnemers met een akelig scenario. Op korte termijn zal er een forse overstroming of grootschalige natuurbrand ontstaan. Er is nog maar weinig tijd om maatregelen te treffen om het culturele erfgoed in het bewuste gebied te beschermen. Bovendien zijn de middelen beperkt, waardoor niet alles behouden kan worden. De spelers nemen elk een rol aan, uiteenlopend van lokale bewoner tot nationaal erfgoedexpert. Ze moeten keuzes maken: welk erfgoed laten ze verloren gaan? Wat digitaliseren ze en wat verplaatsen ze of passen ze op een andere manier aan?

Het spel is ontwikkeld door de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed en biedt een interactieve vorm om te reflecteren op de manier waarop de erfgoedsector zich op de klimaatverandering voorbereidt. Ruim 850 mensen in binnen- en buitenland hebben al een proefversie gespeeld, onder wie professionele erfgoedzorgers, klimaatwetenschappers, ruimtelijke planners, studenten en scholieren. Het maakt deel uit van een onderzoek van de Rijksdienst naar het bevorderen van een weerbare erfgoedsector. In mei is de professionele editie gelanceerd. Nadere informatie: www.cultureelerfgoed.nl. ❏

FOTO RCE, EVA STEGMUELLER

Wie het spel 'Erfgoed in beweging' speelt, moet bij een ramp belangrijke keuzes maken

FOTO RCE, BERT VAN AS

Het Amerdiep in de Drentsche Aa, een van de 27 streken die zeer waardevol zijn

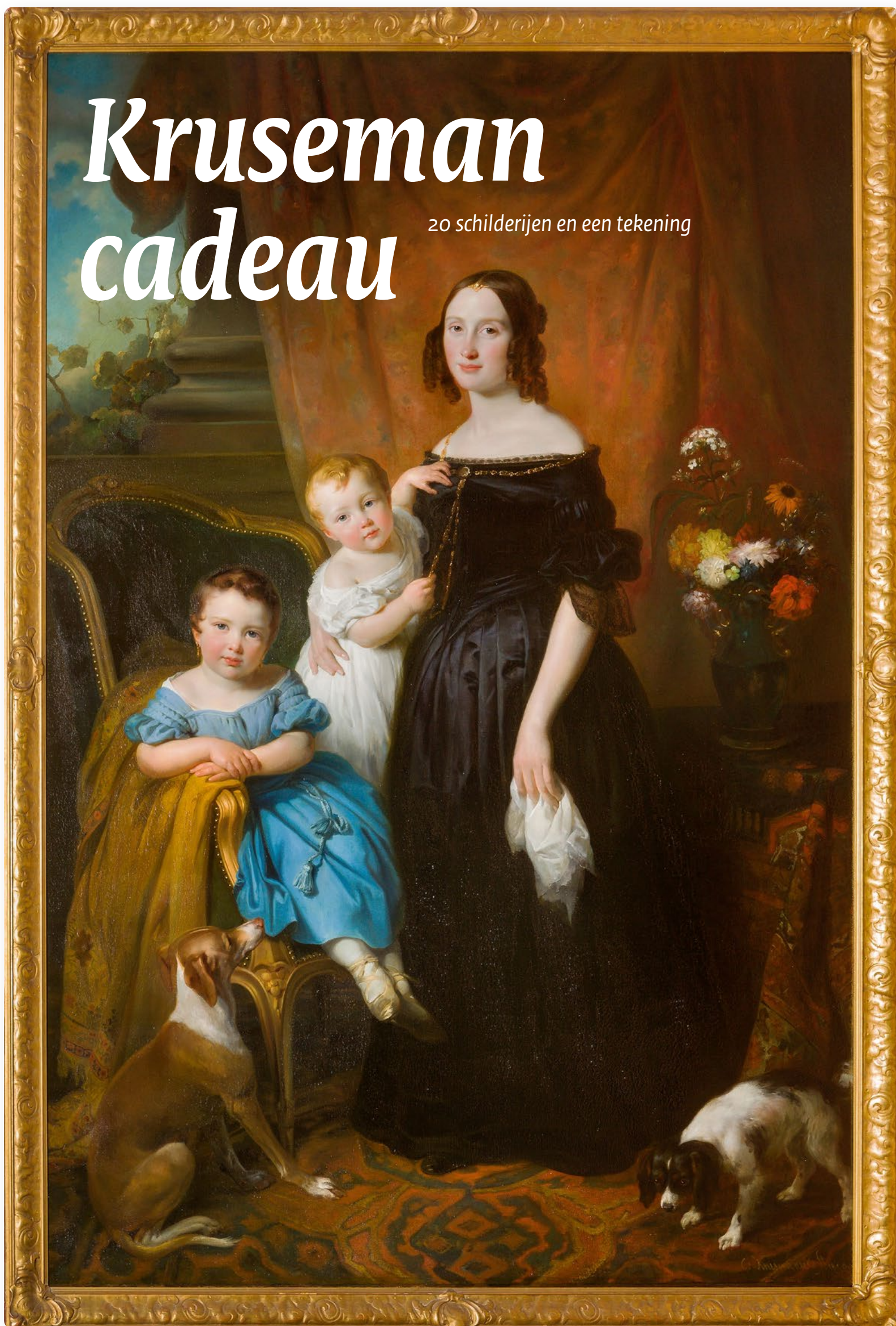
27 cultuurlandschappen

Nederland is een klein land, maar kent een grote veelzijdigheid aan streken. Om ze te behouden zijn 27 van deze cultuurlandschappen beschreven en opgenomen in de ontwerp-Nota ruimte, de langetermijn-visie van het Rijk op de ruimtelijke inrichting van ons land. De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed maakte daarvoor een kaart en keek naar de gaafheid, zeldzaamheid, herkenbaarheid en eerdere rijksbescherming. De 27 gebieden zijn geografisch verdeeld over het hele land, waarbij variatie van landbouw tot handel, en van veen tot löss centraal staat. De IJssel- en Vechtdelta bevindt zich ertussen, net als de Drentsche Aa, de Zwinstreek en Zuid-Limburg.

Samen vertellen ze een verhaal over de manier waarop onze voorouders hun leefomgeving naar hun hand zetten. Het is zaak om de kwaliteiten en kenmerken van deze gebieden door te geven aan komende generaties. Die kunnen dan behouden blijven als hier extra woningen, nieuwe infrastructuur, aanpassing aan het veranderende klimaat, industrie en het duurzaam opwekken van energie om een goede inpassing vragen. De Rijksdienst zal de komende jaren samenwerken met gemeenten, provincies, bewoners, belangenverenigingen en ontwikkelaars om hieraan bij te dragen. ❏

Kruseman cadeau

20 schilderijen en een tekening

In 1840 schilderde Cornelis Kruseman een portret van Cornelia Nicola en haar dochters Wijnanda en Catharina. Dit levensgrote doek maakt deel uit van de schenking

Wie in Nederland zo rond 1830 zijn portret wilde laten schilderen kreeg kwaliteit bij Cornelis Kruseman. Ook voor andere genres draaide hij zijn hand niet om, een landschap, een genrestuk, een Bijbels tafereel. Dit was de romantiek die je aan de muur wilde hangen. Onlangs vond er een bijzondere schenking plaats.

ERIC DOMELA NIEUWENHUIS

Een van de toonaangevende Nederlandse schilders van de eerste helft van de negentiende eeuw was Cornelis Kruseman. Hij werd opgeleid aan de Amsterdamse Tekenacademie. Na een ietwat moeizame start van zijn carrière vertrok hij in 1821 naar Italië, om daar het een en ander bij te leren. Dat leverde veel op, want toen hij na vier jaar terugkeerde en zich in Den Haag vestigde, kreeg hij volop goedbetaalde portretopdrachten. Maar de door hem felbegeerde bestellingen voor historiestukken kwamen moeilijk van de grond. Desondanks verwierf Kruseman tijdens zijn loopbaan enkele eervolle koninklijke opdrachten, soms op groot formaat. Vaak is zijn werk gedrenkt in de romantiek, gladgestreken, alsof er een waas over ligt, op het sentimentele af.

Vlak voor de afgelopen jaarwisseling heeft de Cornelis Kruseman - J.M.C. Ising Stichting haar kunstcollectie aan de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed geschonken. Deze fraaie schenking bestaat uit twintig schilderijen en een tekening, die door Kruseman vervaardigd zijn en door drie van zijn

schilderende familieleden. De verzameling is de afgelopen dertig jaar opgebouwd en omvat veel portretten, een winterlandschap en Italiaanse ruïnes, christelijke afbeeldingen en volkstaferelen.

Grotere bekendheid

De aanleiding voor de schenking van 21 werken is het feit dat de stichting vaststelde dat zij haar doelstellingen heeft behaald. Met name het geven van grotere bekendheid aan het werk van Kruseman en het stimuleren van wetenschappelijk onderzoek ernaar. Zo heeft de stichting een belangrijke bijdrage geleverd aan de financiering van een studie waarin het gehele oeuvre en het leven van Kruseman uitvoerig worden beschreven en onderzocht. Een tweede, praktischere reden is dat de stichting onlangs is verhuisd naar een kleiner pand, dat minder geschikt is om de collectie te herbergen.

Vijf van de geschonken kunstwerken zijn portretten, waaronder de tekening. Deze stelt een onbekende elegante dame voor. Er is wel gesuggereerd dat dit prinses Marianne van Oranje-Nassau is. Dat is niet geheel onmogelijk gezien de uiterlijke gelijkenis met andere portretten van de prinses en het feit dat de tekening dateert uit de periode dat zowel de prinses als Kruseman in Rome verbleef. Een sluitend bewijs is helaas nog niet gevonden.

Een vriend

Van drie van de geschilderde portretten zijn de namen van de afgebeelde personen met zekerheid bekend. Zoals het levensgrote schilderij uit 1840 van Cornelia Nicola, geboren Cheriex, met haar dochters Wijnanda en Catharina. De op het doek ontbrekende echtgenoot en vader George Carel Nicola moet een

Vaak is zijn werk gedrenkt in de romantiek, alsof er een waas over ligt

vriend van Kruseman zijn geweest. Hij was bijvoorbeeld aanwezig bij het afscheidsdiner ter gelegenheid van het vertrek van de schilder in 1841, wederom naar Rome. Het tweede en derde portret zijn die van schout-bij-nacht Cornelius de Jong van Rodenburgh en diens echtgenote Maria Magdalena le Sueur. En het laatste is een ontwerp van een moeder met kind uit ongeveer 1834, wellicht voor het portret van Magdalena C.J. van Hoogstraten met haar kind.

Het winterlandschap is een genre dat Kruseman in olieverf verder weinig heeft beoefend. Uitzonderlijk ook is een gezicht op de watervallen van Tivoli in Italië. Bijzonder is verder het gezicht op de ruïne van de Basilica van Maxentius in Rome uit 1823. Dat heeft hij samen met twee van zijn vrienden

Het geromantiseerde Italiaanse volksleven: twee muizenvalverkopers, gemaakt in 1840

gemaakt, de Mechelse schilder Frans Vervloet en Jean Baptiste Louis Maes. Dan zijn er nog enkele werken met religieuze onderwerpen, zoals een Johannes de Doper, een zegenende Christus, een madonna met kind en een voorstudie in olieverf voor *De graflegging*, waarvan in het Rijksmuseum de grote, definitieve versie hangt. Van dit schilderij bevindt er zich in de schenking bovendien een kopie door Johannes Post Brants, een leerling van Kruseman.

Hollandse meesters

De overige geschonken schilderijen van Cornelis Kruseman zijn genrestukken. Hiervan zijn enkele vroege doeken duidelijk op het werk van Hollandse meesters uit de zeventiende eeuw geïnspireerd. Een andere groep genrestukken zijn scènes uit het Italiaanse volksleven. Dit thema voegde hij omstreeks 1823 tijdens zijn eerste verblijf in Italië aan zijn oeuvre toe en zou hij ook na zijn thuiskomst in 1825 in Nederland meerdere keren blijven toepassen. Voorbeelden daarvan zijn het schilderij met twee muizenvalverkopers uit 1840 en dat met een moeder met kind, met een herder en een visser uit datzelfde jaar.

Vier van de geschonken schilderijen zijn vervaardigd door andere leden van de familie Kruseman. Het belangrijkste werk is dat van Jan Adam Kruseman, een neef en leerling van Cornelis. Dat stelt een geromantiseerd fantasieportret van Jacoba van Beieren voor, de middeleeuwse gravin van Holland, Zeeland en Henegouwen. Twee van de andere drie schilderijen zijn stadsgezichten met poorten in Amsterdam en Antwerpen door Jan Diederikus Kruseman. Het vierde stuk is een gezicht op het Belgische stadje Anseremme aan de Maas door Jan Theodoor Kruseman. De schenking is een belangrijke en waardevolle aanvulling op de huidige Kruseman-werken van de Rijksdienst. Vooral de werken van Cornelis Kruseman zelf zijn van grote culturele waarde. ■

Eric Domela Nieuwenhuis, conservator oude schilderkunst bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, nam deze schenking in ontvangst, e.domela@cultureelerfgoed.nl.

Ook schonk de stichting het gezicht op de ruïne van de Basilica van Maxentius uit 1823

Oplossingen vanuit erfgoed in Recife

De oceaan komt eraan

Het stijgende zeewater zorgt wereldwijd voor problemen. Ook in de Braziliaanse stad Recife, die vierhonderd jaar geleden door de Hollanders gesticht is. Nu steken de Brazilianen en de Nederlanders elkaar de helpende toe. Samen vinden ze uit hoe cultureel erfgoed kan helpen om de stad tegen de golven te beschermen. JEAN-PAUL CORTEN & MARTIJN OOSTERHUIS

Recife en Nederland hebben al eeuwen een band. In 1630 veroverde de West-Indische Compagnie de Braziliaanse deelstaat Pernambuco. De Hollanders stichtten er Mauritsstad, vernoemd naar prins Johan Maurits van Nassau-Siegen en ontworpen door de verlichte architect en kunstenaar Pieter Post. Volgens gebruik in eigen land vestigden de Nederlandse kolonisten zich in de laaggelegen delta. Het compacte Mauritsstad groeide in vier eeuwen uit tot wat nu de miljoenenstad Recife is. De naam is afgeleid van de langgerekte riffen die zich langs de kust uitstrekken en de stad bescherming bieden tegen golfslag. Het Portugese woord 'recife' betekent namelijk 'rif'. Voor en na de Nederlandse aanwezigheid hadden de Portugezen Brazilië ingelijfd.

Ondanks de beschermende riffen blijkt de locatie van de hoofdstad van Pernambuco tegenwoordig problematisch vanwege een stijgende zeespiegel. En dat gegeven maakt de Nederlandse relatie met Recife na eeuwen afwezigheid weer actueel. Hier wordt een gedeelde taak zichtbaar, waarbij we elkaars kennis en kunde nodig hebben. De kust van Brazilië moet rekening houden met zeker een meter zeespiegelstijging, op de

lange termijn misschien zelfs drie meter. En de weersomstandigheden worden steeds extremer. Hoe kan een stad als Recife zich weerbaar maken en toch leefbaar blijven?

Een complex vraagstuk

Al snel groeit deze vraag uit tot een complex vraagstuk. Het bundelen en ontsluiten van kennis is cruciaal om tot oplossingen te komen. De samenwerkende vaklui zijn ervan overtuigd dat kennis over het culturele erfgoed enorm kan helpen. Daarop hield de universiteit van Pernambuco onlangs een internationale *workshop*, die moest leiden tot innovatieve, duurzame en breed gedragen oplossingen. Ook de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed nam hieraan deel. De Rijksdienst verspreidt graag kennis over water-vraagstukken door de eeuwen heen. Ook al moet er op de lange termijn rekening worden gehouden met extreme omstandigheden, de laaggelegen historische stad heeft wel degelijk een toekomst.

Dat wil zeggen, zolang de zeespiegel niet meer dan anderhalf tot twee meter stijgt. Daar zijn wel beschermingsmaatregelen bij nodig. Stijgt de zeespiegel verder, dan is dit stadsgedeelte niet langer te behouden. Dan zal alles wat zich nu in het oude centrum

FOTO: S. REE, MARTIJN OOSTERHUIS

'Anno 1637, Niet sonder Got': in Recife liggen nog sporen van de Nederlanders

De riffen voor de kust beschermen de stad nu nog tegen de woeste golven

Als de zeespiegel hoger komt te staan loopt de historische benedenstad van Recife gevaar. Hoe kunnen noodzakelijke maatregelen het culturele erfgoed benutten?

afspeelt elders in de metropool Recife een plek moeten vinden. Tot die tijd kan men voor de benodigde bescherming gebruikmaken van de historische kenmerken van Recife. De riffen voor de kust, die vanaf haar oorsprong het karakter van de stad hebben bepaald, kunnen bijvoorbeeld worden versterkt om zwaardere golven te weerstaan.

Zandmotor

Daarbij lijkt de inzet van een zogenaamde zandmotor een mogelijkheid, een kunstmatig schiereiland dat de zeestroming zodanig stuurt dat er meer zand aanslibt. Het is een techniek waar zowel Brazilië als Nederland mee experimenteert en waarover ervaring kan worden uitgewisseld. Ook de mangroven die zo kenmerkend zijn voor de rivieroever die de stad doorklieven, bieden een uitkomst. Deze bossen in het water remmen de golven af en kunnen worden uitgebreid tot de bedreigde oevers in de oude benedenstad. Daarmee groeit deze historische vegetatie uit tot een verbindend element in Recife.

Het bewind van de West-Indische Compagnie was beslist lucratief. De vele suikerplantages in de nieuw verworven kolonie leverden forse winsten op. Daarvan kon bijvoorbeeld het Haagse Mauritshuis worden bekostigd. Dat ging evenwel ten koste van zware slavenarbeid, iets wat wij vandaag niet acceptabel meer vinden. In die tijd liet het zich verenigen met een verlicht regime, waarin ruimte was voor eigen religies en de natuurwetenschap

een enorme vlucht nam. Hoewel de Nederlanders in 1654 Recife alweer moesten prijsgeven aan de Portugezen is de Nederlandse invloed er merkbaar gebleven. Van de vele Hollandse verdedigingswerken is er nog een aantal over. In Fort Frederik Hendrik, een fort met vijf punten, waarvan er één is afgebroken, is nu het museum van de stad gevestigd. De structuur van de oude stad is herkenbaar als Nederlands, maar de architectuur hier is inmiddels door Portugal geïnspireerd.

Hoe kan een stad als Recife zich weerbaar maken en toch leefbaar blijven?

Open karakter

De workshopdeelnemers zeen laaggelegen gebieden in de benedenstad aan die potentie bieden als noodberging bij hoog water. Aloude zichtrelaties en het open karakter van het centrum blijven daarmee behouden. En, nu er zicht is op een toekomst van de oude benedenstad, wordt het ook weer zinvol om te investeren in »

» het herstel van verwaarloosde historische gebouwen daar. Tegelijk keken de deelnemers naar de ingrepen die in de hoger gelegen delen van Recife nodig zijn op het moment dat de zeespiegel verder stijgt. Een stadsregio met 3,7 miljoen inwoners is voortdurend in ontwikkeling. Ook hier kunnen historische karakteristieken worden ingezet om nieuwe ontwikkelingen te inspireren.

Stel dat er verdere verstedelijking van het achterland plaatsvindt, dan kan de overlast van rivierwater voor de stad nog groter worden. Woningen bijbouwen zou daarom bij voorkeur binnen de stadsdelen moeten gebeuren, die zich daardoor naar volle potentie kunnen ontwikkelen. Wel is er daarbij een rechtvaardige verdeling van grond en huisvesting nodig, om te voorkomen dat de komst van kapitaalkrachtige jongeren hier verarming van de sociale opbouw veroorzaakt. Bouwen in de huidige woongebieden heeft ook als voordeel dat de infrastructuur en andere voorzieningen daar intensiever kunnen worden benut. En dat het openbaar-vervoersysteem er kan concurreren met het gebruik van de eigen auto.

Oog

Voor compacte verstedelijking kunnen de bewoners van Recife leren van hun eigen verleden. Goed omgaan met de omgeving vraagt ook kennis van het verleden. En de samenleving in wijken heeft ook geschiedenis. Daar mag oog voor zijn en de Rijksdienst kan daarbij helpen. Kennis over erfgoed draagt namelijk positief bij aan het maken van verstandige keuzes in de ruimtelijke ordening. Met deze workshop is er in Recife zelfvertrouwen ontstaan over de inzet van aanpassingen naar aanleiding van de huidige verandering van het klimaat. Dat is niet iets van het laatste jaar.

Nee, er wordt al jaren gewerkt aan de opbouw van kennis, de samenwerking binnen en buiten de stad en noodzakelijke maatregelen. Het heeft geleid tot een soort huiskamer, 'Recife Cidade Parque', dat de betrokkenen sterk uitdragen. In het museum van de stad is al een afdeling ingericht met de jongste

Veel historische gebouwen in het oude centrum kunnen nu opgeknapt worden

Kennis over erfgoed draagt positief bij aan het maken van verstandige keuzes

plannen en publicaties. Nu de resultaten van eerdere samenwerkingen in te kijken zijn, is de universiteit nog meer gedreven om door te gaan met het goede werk. Vanuit ons land draagt de Rijksdienst hier al sinds 2011 op bescheiden schaal aan bij. Zo zijn de Nederlandse Deltawerken en het meer ruimte geven aan de rivieren daar ook bekend geworden, net als het feit dat wij erfgoed benutten om vitale steden te creëren.

Het maximale

Andersom leert de Rijksdienst ook enorm van de Braziliaanse manier van werken. Zo bereiken de Brazilianen met beperkte middelen het maximale, nemen zij hun rijke cultuur werkelijk als basis bij het maken van keuzes in de ruimtelijke ordening en benutten ze het momentum. Hopelijk kan Brazilië verder werken aan maatregelen tegen het stijgende zeewater die het culturele erfgoed beschermen, daarbij gebruik van dit erfgoed maken en het ook weer betekenis geven.

Met deze workshop hebben Brazilië en Nederland laten zien dat mondiale erfgoedvraagstukken om internationale samenwerking vragen. Het zijn juist de verschillende omstandigheden in de beide landen die het inzicht in de noodzakelijke aanpassingen vergroten. De verschillen in traditie en gebruik maken dat we elkaar uitdagen en stimuleren. De samenwerking levert creatieve oplossingen op, die anders niet tot stand waren gekomen. Erfgoed laat zich per slot van rekening niet scheiden door landsgrenzen. ✘

Jean-Paul Corten, accounthouder internationaal erfgoed, en Martijn Oosterhuis, adviseur erfgoed en ruimte, namen deel aan deze workshop, j.corten@cultureelerfgoed.nl & m.oosterhuis@cultureelerfgoed.nl.

Een maquette geeft aan hoe Mauritsstad er in de zeventiende eeuw uit zag

VISRELIËF UIT DE FUNDATIE KOMT WERKELIJK UIT BENIN

FOTO MUSEUM DE FUNDATIE

Het 'bronzen' visreliëf uit Benin in Museum de Fundatie in Zwolle komt daadwerkelijk uit Benin. Dat blijkt uit onderzoek van de Vrije Universiteit Amsterdam en de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Het gaat om een reliëf van een moddervis uit de zestiende of zeventiende eeuw. Via een Engelse strafexpeditie is het kunstwerk in 1897 uit het Afrikaanse land naar Europa gekomen. In verband met eventuele teruggave van deze roofkunst wilde het museum haar ouderdom en locatie van vervaardiging preciezer achterhalen. Er is een klein monster uit geboord, waarna de universiteit en de Rijksdienst het vijlsel chemisch hebben geanalyseerd. Het reliëf is niet van brons, maar bestaat uit messing met kleine hoeveelheden lood en tin. Dit komt overeen met messing dat in Benin werd gebruikt. En met dat van manilla's. Dat zijn in Europa gemaakte armingen, die als betaalmiddel in de slavenhandel tussen de vijftiende en de achttiende eeuw door de Portugezen naar West-Afrika zijn verscheept. Ook de lood-isotopenratio's komen overeen met die van historisch Europees messing en van manilla's. De samenstelling en ratio zijn zelfs bijna identiek aan die van manilla's uit een Cape Cod-scheepswrak uit het begin van de achttiende eeuw. De Beniners moeten de armingen omgesmolten hebben. Het visreliëf is dus een authentieke 'Benin Bronze'. Deze zomer keert het terug naar Benin City. In de Fundatie is er tot en met 7 juni een tentoonstelling over te zien, *Back to Benin*. ☒

Ineke Joosten, specialist chemie en microscopie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verrichtte dit onderzoek met de Vrije Universiteit Amsterdam, i.joosten@cultureelerfgoed.nl. Zie ook www.museumdefundatie.nl.

FOTO RCE, INEKE JOOSTEN

Brede inventarisatie

Een unieke schouw in Amsterdam

Van de honderdduizenden schouwen in Nederland belanden er bij verbouwingen heel wat in de afvalcontainer. Het is dan ook een categorie cultureel erfgoed die lang veronachtzaamd is. Daarom wordt er nu een brede inventarisatie gemaakt. Zo stuitte de onderzoeker op een uitzonderlijke schouw in de regentenkamer van een Amsterdams hofje.

JAN VAN 'T HOF

Het Occo-hofje is de dagelijkse naam voor het Gebouw van Barmhartigheid aan de Nieuwe Keizersgracht in Amsterdam. Het is in 1774 gesticht uit de nalatenschap van de ongehuwde, rooms-katholieke Cornelia Occo. Sindsdien wonen hier kinderloze, arme weduwen van boven de vijftig jaar, en arme oude vrijsters. Tot op de huidige dag functioneert het rijksmonument als zodanig en het wordt bestuurd door verre familieleden van Cornelia Occo. Bij een hofje hoorde een kamer voor het bestuur, de regentenkamer. Ook het Occo-hofje heeft er een. Familieportretten geven daar de voorname herkomst van de stichteres weer. Maar de show in deze kamer wordt gestolen door de schouw. Dit is een volstrekt unieke schoorsteenmantel, die bij kenners van het culturele erfgoed tot nu toe onbekend was.

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft de schouw in het Occo-hofje nu onderzocht als onderdeel van een brede inventarisatie. Dat dit exemplaar nooit door specialisten is opgemerkt geeft aan hoe deze categorie erfgoed altijd onder de radar is gebleven. Nog steeds verdwijnen er topstukken in de container, omdat de vormgeving niet meer in de mode is. Of omdat een verhuurder meer bruikbare meters in zijn pand wil. Dan worden er na twee of drie generaties stukken natuursteen weggegooid die de natuur soms tweehonderd miljoen jaar of langer voor ons had bewaard. Ook verlenen sommige gemeentes subsidies voor het slopen van rookkanalen, met dezelfde treurige uitkomst. Opletten dus.

Warmte en licht

Schouwen in Nederland, er moeten er honderdduizenden zijn. Ieder gebouw werd er tot ver in de negentiende eeuw mee ver-

FOTO RCE, MARK BANNINGS

De schoorsteenmantel in de regentenkamer van het rijksmonumentale Occo-hofje in Amsterdam is bijzonder. Hij is onderzocht en opgenomen in een grote inventarisatie

warmd. Als bron van warmte en licht was de haard ook dé plek in huis waar de bewoners samenkwamen. Allereerst: wat is een schouw eigenlijk? Het is de omlijsting van de stookplaats, de plek waar vuur werd gemaakt. De rook verlaat het gebouw via het rookkanaal, meestal de schoorsteen genoemd. Het rookkanaal wordt aan het zicht onttrokken door de boezem. Het geheel heet de schouwpartij. Door de eeuwen heen werden schouwen afwisselend groter en kleiner ontworpen en geslotener dan wel opener. Er is geen sprake van een rechtlijnige ontwikkeling.

Kachels werden al in de zeventiende eeuw in schouwen geplaatst. Uiteindelijk namen kachels en later radiatoren en ten slotte vloerverwarming de rol van schouwen over. Maar de schouw als architectonisch element bleef in gebruik. Opdracht-

Ook deze schouw aan het Rapenburg in Leiden is geïnventariseerd

In het Occo-hofje wonen al 250 jaar oudere vrouwen die het niet al te breed hebben

gevers, architecten en gebruikers namen er blijkbaar moeilijk afscheid van, zoals de schrijver Louis Couperus in 1911 noteerde: 'Eén ding alleen is jammer en zal ik vreeslijk missen: dat is een open schoorsteen en houtvuur. (...) Overal zijn die ellendige centrale-verwarmingen geïnstalleerd.' (...) Het kan mij niet schelen even te rillen, als ik daar na mij braad aan mijn houtvuur.'

Bouwstijlen

Over het algemeen volgde de vormgeving van schouwen de trends in bouwstijlen. Hun ouderdom bepalen kan op basis van die stijlen, maar ook op basis van de constructie en de detaillering. Exemplaren in neostijlen volgen soms verraderlijk goed de eerdere stijlen, maar de details wijken geregeld af. Dit is belang-

rijk om te weten, aangezien schouwen nooit gedateerd zijn. Het erin opgenomen beeldhouwwerk soms wel, maar dat kan ook hergebruikt zijn. De ouderdom kan ook ingeschat worden op basis van het gebruikte materiaal. Veel in Nederland toegepaste steen kwam vanouds uit buurland België. Zelf hebben we immers nauwelijks een ondergrond van natuursteen. Maar al in het begin van de zeventiende eeuw kwamen er stenen uit Italië, gevolgd door Duitsland en Frankrijk. De grootste rijkdom aan soorten was beschikbaar in de negentiende eeuw. Via de nieuwe spoorwegen konden die makkelijker vervoerd worden en op wereldtentoonstellingen en beurzen werden er steensoorten actief in de markt gezet.

De stookopening wordt omgeven door een topzware lijst met een golvende bovenrand

Naast deze algemene trends zijn er in Nederland ook verschillende unieke schouwen gebouwd. In de achttiende eeuw namen veelal welgestelde jongemannen, maar ook zakenmensen, incidenteel een schouw van hun grand tour door Europa mee. Voorbeelden daarvan kennen we uit huizen in Amsterdam, Haarlem en Doorn. Bij deze schouwen wordt de klassieke vormgeving versterkt door de uitvoering in klassieke materialen. Anders gezegd: de opdrachtgevers waren geïnteresseerd in de klassieke, Romeinse vormentaal met zuilen, vazen en keizerskoppen. En zij wilden deze vormen uitgevoerd zien in steen die ook antiek was. Daarom werden er bijvoorbeeld onderdelen uitgevoerd in rood porfier, een steensoort die tijdens de Romeinse overheersing in Egypte werd gewonnen en in Rome werd toegepast.

Florence of Rome

Voor zover nu na te gaan valt, is de schouw in het Occo-hofje in de eerste helft van de achttiende eeuw gemaakt, in Florence of Rome. Daar wijst de barokke vormgeving op. De rechthoekige stookopening wordt omgeven door een topzware lijst met een golvende bovenrand, kwabornamenten en draperieën. Het lijkt eerder feest- of rouwarchitectuur zoals die in de achttiende eeuw in West-Europa geregeld voorkwam. De schouw is na zijn komst naar Nederland of wellicht België waarschijnlijk eerst elders geplaatst en daarna naar de huidige locatie gebracht. De familie Occo had uitgebreide connecties in België, Frankrijk en Italië. Helaas is schriftelijk bewijs tot op heden niet gevonden.

Niet alleen de barokke vormgeving, maar ook de materialisatie valt op. Het lijf van de schouw is uitgevoerd in wit marmer uit Carrara. Daarin zijn plaatjes van vijf verschillende steensoorten verwerkt, met exotische namen zoals portasanta en broccatello di Tortosa. Een deel van de gebruikte stenen werd toentertijd gewonnen in Frankrijk, Italië en Spanje. Portasanta is een steen die al in de oudheid werd gemijnd, in dit geval op het Griekse eiland Chios. De groeve is pas aan het eind van de negentiende eeuw door een nieuwsgierige Engelse onderzoeker herontdekt. De inventarisatie van de Rijksdienst zal binnenkort tot een openbaar toegankelijke gegevensbank leiden. Tips voor bijzondere schouwen zijn zeker welkom. ■

Jan van 't Hof, specialist architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, verricht dit onderzoek, j.van.t.hof@cultureelerfgoed.nl. Met dank aan de bestuurssecretaris van het Occo-hofje.

Een greep uit de belangwekkende uitgaven van de laatste tijd. Tenzij anders vermeld zijn alle boeken verkrijgbaar via de boekhandel. Zie www.cultureelerfgoed.nl voor meer publicaties van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

HET NIEUWE BOUWEN

De tijd van experimenten, 1910-1940
Pim van Schaik, Wbooks, Zwolle, 256 pag., gebonden, € 49,95, ISBN 978 94 625 8733 5

Honderd jaar geleden gingen jonge architecten als Jan Duiker, Gerrit Rietveld en Leen van der Vlugt op zoek naar nieuwe bouwvormen. Hun gebouwen moesten hygiënisch en betaalbaar worden. Ze gebruikten vooral beton, staal en glas en gaven het resultaat de primaire kleuren van De Stijl. Dit 'nieuwe bouwen' leverde bijvoorbeeld in 1930 de Openluchtschool voor het gezonde kind in Amsterdam op, ontworpen door Duiker. En in 1924 het raadhuis van Hilversum van Willem Dudok in gele baksteen. Al in 1917 zag Villa Allegonda bij Katwijk aan Zee het licht, naar een gezamenlijk ontwerp van Ko Oud en de schilder Menso Kamerlingh Onnes. Strakke lijnen, tegen elkaar geschoven blokken, platte daken, veel wit, dat is het nieuwe bouwen. Het bekendste zal het Rietveld Schröderhuis in Utrecht zijn, uit 1924. En het spectaculairste Sanatorium Zonnestraal bij Hilversum uit 1934 van Duiker. Vooral op de zonnige foto's in deze uitgave komen de experimentele gebouwen goed tot hun recht.

HET KERKINTERIEUR OP DE SCHOP

De gevolgen van de Reformatie voor de middeleeuwse kerken in Nederland
Marco Blokhuis en Jan Dirk Wassenaar, Walburg Pers, Zutphen, 248 pag., gebonden, € 34,99, ISBN 978 94 6456 637 6

Van Zuid naar Noord trok vanaf 1566 de Beeldenstorm door de Nederlanden. De zojuist afgesplitste protestanten vernielden en roofden alles wat aan de rijkdom van de kerk deed denken. Niet alleen beelden, maar ook altaren, relieken, schilderijen, orgels, priester gewaden, glas-in-loodramen, muurschilderingen, kandelaars en doopvonten moesten het ontgelden. Honderden kerken, kloosters en kapellen verloren zo hun imponerende inrichting. Na deze 'zuivering', zoals de protestanten deze grootschalige verwoesting graag noemen, bleven er wel enkele koorhekken staan. Dit boek legt de nadruk op de vaak zwaar beschadigde interieuronderdelen die bewaard zijn gebleven. En voor een fors deel op dat wat de protestanten aan de lege kerkgebouwen hebben toegevoegd, zoals dooptuinen en tekstborden.

ACHTER DE VOORDEUR

Persoonlijke verhalen over het leven in bijzondere huizen in Heiloo met een rijke en soms verrassende geschiedenis

Kees Hoope, Hoope, Heiloo, 208 pag., gebonden, € 35,-, ISBN 978 90 9040675 6

In dit boek komen 25 huizen in het Noord-Hollandse dorp Heiloo voor het voetlicht, voorzien van veel grote foto's. Zoals het rijksmonumentale vissershuisje De Hutkoffer uit de zeventiende eeuw. Hierin bevinden zich nog de originele, betegelde haard en de bedsteden. Heel wat omvangrijker is het rijksmonument iets verderop, Huis Nijenburg uit 1710, een buitenplaats met forse tuin en vijver. Ook het bijbehorende koetshuis is bewoond, net als enkele monumentale stolpboerderijen op het landgoed. Een sierlijk huis uit 1896 is nog rijk aan kantwerkachtig hout en strak glas in lood. En een met riet gedekt huis uit 1919 lijkt zo uit *Alice in Wonderland* te komen. Het is duidelijk dat het geen straf is om in Heiloo te wonen.

WILLEM VAN KONIJNENBURG

Verzameling Van de Klundert-van der Hof
Bas van de Klundert-van der Hof, Van de Klundert-van der Hof, Tilburg, 72 pag., gebonden, € 17,50, ISBN 978 90 9041622 9

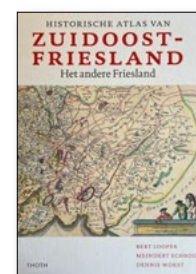
Dit boek laat een privéverzameling van zo'n 25 werken zien gemaakt door Willem van Konijnenburg. Deze Hagenaar vervaardigde in de eerste helft van de vorige eeuw vooruitstrevende kunst. Vlak na 1900 liet hij zich door Egyptische en Assyrische kunst inspireren, net als door de Vlaamse Primitieven en de renaissance. Dit resulteerde in statige, strak gestileerde tekeningen en schilderijen. Vervolgens gaan de mensen die hij afbeeldt er steeds magerder, langwerpiger en androgyner uit zien. Alles wordt steeds schetsmatiger en ademt vooral mystiek en religie. Het is een mooie verzameling.

HISTORISCHE ATLAS VAN ZUIDOOST-FRIESLAND

Het andere Friesland
Bert Looper, Meindert Schroor en Dennis Worst, Thoth, Bussum, 80 pag., gebonden, € 31,95, ISBN 978 90 6868 883 2

Zuidoost-Friesland, dat is een streek met bos en heidevelden en met de veenkoloniën Drachten en Heerenveen. Duizend jaar geleden was vrijwel het gehele gebied met hoogveen bedekt. Boeren gingen dit toen ontwateren om er akkers vol rogge aan te kunnen leggen. Zij bouwden dorpen als linten langs hun grond. Vanaf 1550 begonnen bedrijven het veen in turfjes af te graven. Er werden vaarten en kanalen aangelegd om deze brandstof af te voeren en te kunnen verkopen. De turfstekers woonden in armzalige plaggenhutten en op de schrale heide liet de adel bossen planten en chique landhuizen bouwen. In dit boek, gevuld met aardig wat kaarten, wordt de geschiedenis van de streek uit de doeken gedaan. Met ook enkele kaarten en foto's uit het archief van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

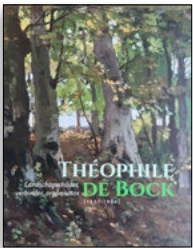

MENKEMBORG

Kasteel op de klei
 Martin Hillenga, Wbooks, Zwolle, 272 pag.,
 gebonden, € 34,95, ISBN 978 94 625 8723 6

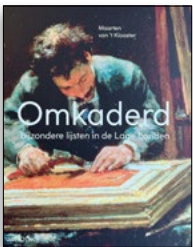
Aan de rand het Groninger dorp Uithuizen, vlak bij de Waddenzee, staat sinds de veertiende eeuw de Menkemborg. Dit rijksmonument is een landhuis met een gracht eromheen. Auteur Hillenga beschrijft losjes formulerend de geschiedenis van de bouw en van de bewoners, gelardeerd met sfeervolle foto's, vooral die van het interieur. Ook de tuin met druivenkassen en doolhof komt aan bod. Al honderd jaar, sinds 1927, fungeert de borg als museum met stijkkamers. Ook enkele foto's van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed hebben een plek in dit boek gevonden.

THEOFILE DE BOCK

Landschapschilder, verbinder, organisator
 Jeroen Kapelle, Dick van Veelen e.a., Waanders,
 Zwolle, 136 pag., gebonden, € 29,95,
 ISBN 978 94 6262 660 7

Eind negentiende eeuw raakte Théophile de Bock bekend om zijn sfeervolle bos-, duin- en riviergezichten. Zijn schilderijen ogen wat ruw en vaag, alsof je je ogen niet helemaal scherp gesteld krijgt. Het lijkt of er een waas voor getrokken is. Ook schilderde hij grote delen van de lucht en de duinen van Panorama Mesdag. De Bock speelde een centrale rol in de kunstenaarsgroep de Haagse School, zo wordt in deze intrigerende monografie betoogd.

OMKADERD

Bijzondere lijsten in de Lage Landen
 Maarten van 't Klooster, Wbooks, Zwolle, 160 pag.,
 gebonden, € 34,95, ISBN 978 94 625 8672 7

Een kunstenaar kan de lijst om zijn schilderij zelf hebben ontworpen of het houtsnijwerk kan extra betekenis aan de voorstelling geven. Dat blijkt wel uit dit boek, waarin lijsten uit Nederlandse en Vlaamse musea in de schijnwerpers worden gezet. Ze zijn van de vijftiende tot en met het begin van de twintigste eeuw gemaakt. Zo liet Hans Memling de vingers van een jonge vrouw in 1480 over de onderrand van de schilderijlijst steken, wat een levensecht effect heeft. Joos van Cleve schilderde rond 1515 marmeren raamkozijnen om een man en een vrouw heen, die daar een pen, een papiertje en druivenbladeren op hebben gedeponeerd. Frans van Cuyck de Myerhop heeft in de zeventiende eeuw zogenaamd twee dode vogels in een lege schilderijlijst gehangen. Net echt. Lourens Alma-Tadema versierde in 1866 een gouden lijst om een schilderij van de oudheid met Romeinse elementen. Met graveringen en verf liet Jan Toorop in 1893 zijn voorstellingen doorlopen. En als hoogtepunt omkaderde Salvador Dalí in 1936 een woestijnachtig landschap in lijsten die de contouren van hemzelf en zijn vrouw aangeven. ☒

Ook iets interessants het licht doen zien? Neem contact op via d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl.

Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Verschijnt vier maal per jaar.
 Jaargang 18, nummer 2, mei 2026

Eindredactie Dirk Snoodijk
 (d.snoodijk@cultureelerfgoed.nl)

Redactieraad Mieke van Bers, Jan van Doesburg, Frederike Dollekamp, Laurens van Eijndthoven, Guusje Harteveld, Anne Houk de Jong, Ineke Joosten, Alexandra van Kleef, Froukje van der Meulen, Dolf Muller, José Schreurs, Marike Snoek, Janneke van der Stok, Adinda van Wely, Jeroen Westerman en Jeroen Zomer

Teksten Vrijwel alle artikelen zijn geschreven door medewerkers van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Vormgeving uNiek-Design, Almere

Druk Koninklijke Van der Most, Heerde

Aan deze uitgave kunnen geen rechten worden ontleend.
 ISSN 1878-7827

Gratis abonnement op het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed? Zie cultureelerfgoed.nl/abonneren of scan de blokjescode. Adres-

wijzigingen en bestellingen van meerdere exemplaren gaan via info@cultureelerfgoed.nl.

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Smallepad 5 | 3811 MG Amersfoort
 Postbus 1600 | 3800 BP Amersfoort
 033 - 421 7 421
 033 - 421 7 456 (vakinhoudelijke vragen)
info@cultureelerfgoed.nl
www.cultureelerfgoed.nl (met routebeschrijving)

Bibliotheek en archief

Open ma t/m vr 9-16.30 uur
 033 - 421 7 444
bibliotheek@cultureelerfgoed.nl
 Raadpleeg de catalogus op www.cultureelerfgoed.nl.

Collectiecentrum Nederland

Verbindingsweg 1 | 3826 PC Amersfoort

Vestiging Amsterdam

Hobbemastraat 22 | 1071 ZC Amsterdam

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed adviseert en inspireert bij het behoud, de duurzame ontwikkeling en de toegankelijkheid van het meest waardevolle erfgoed van Nederland. Op het gebied van monumentenzorg, archeologie, historisch landschap en museale collecties voert de Rijksdienst de wet- en regelgeving uit.

Het Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed is gedrukt op FSC-gecertificeerd papier. Het hout dat dient als grondstof voor het papier komt uit verantwoord beheerde bossen. De biofolie waar het blad in wordt verstuurd is biologisch afbreekbaar.

Geef de toekomst een verleden.

2025: Het Esso-tankstation van Dudok uit 1955 aan de Turfsingel in Groningen stond er treurig bij

FOTO RCE, MARK SEKUIJER

2026: Na een prijswinnende restauratie is de benzinepomp een bakkerij met terras geworden

FOTO IRIS ARCHITECTEN, ROELOF BOS

BROODJE BENZINE

In de jaren vijftig en zestig bouwde Esso in ons land 112 gestandaardiseerde tankstations naar ontwerp van Willem Dudok. Daarvan zijn er nog twee over. Het station aan de Turfsingel in Groningen, gebouwd in 1955, staat als enige nog op zijn originele locatie. Extra bijzonder is dat deze benzinepomp afwijkt van het standaardtype. Vanwege de inpassing van een netstation moest Dudok delen van de oorspronkelijk glazen gevels in dichte stalen platen uitvoeren. Juist deze functionele concessie vormt nu een essentieel onderdeel van

de monumentale waarde van dit rijksmonument. Bij een recente restauratie is, mede op advies van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, ervoor gekozen dit spanningsveld zichtbaar te houden. Het is bovendien aangemerk dat juist het elektriciteitsstation heeft bijgedragen aan het behoud van het gebouw. Het voormalige tankstation is getransformeerd tot een bakkerij, met terras en grote houten vlonder. Er is ingezet op maximaal behoud van bouw materiaal en details. De stalen kozijnen zijn hersteld en voorzien van thermisch gelaagd enkelglas. Dak en vloer zijn geïsoleerd met behoud van de slanke dakrand.

Op het dak zijn flexibele zonnepanelen gelegd. Verwarming en koeling vinden plaats via een warmtepomp, die onzichtbaar achter hergebruikte roosters is opgesteld. De oorspronkelijke kleuren en verlichting zijn teruggebracht en rond het netstation bestaat de gevel nu uit zonnepanelen die met historische foto's bedrukt zijn. De restauratie heeft succes, want ze kreeg de Groninger Architectuurprijs. ✘

Mieke van Bers, adviseur architectuurhistorie bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, droeg met expertise aan deze restauratie bij, m.van.bers@cultureelerfgoed.nl.